BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1308.

नित्याचारप्रदीपः ।

NITYĀCĀRAPRADĪPAḤ.

BY

NARASIṂHA VĀJAPEYĪ

EDITED BY

PAṆḌITA VINODA VIHĀRI BHAṬṬĀCĀRYYA.

VOLUME II FASCICULUS IV.

Calcutta:
PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS.
No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET
1911.

...C SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

...ETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

...r, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO

...TZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*...works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /10/ each		5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each		14	6
Aitereya Lochana.		2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each		2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-		1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc 4-5 @ /10/ each		1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each		0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II. Fasc. 1-7 @ 1/ each		15	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol 2, Fasc. I @ /10/ each		1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-3 @ /10/ each ...		3	12
*Bhāmatī, Fasc. 4-8 @ /10/ each		3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...		4	6
Baudhyostatrasangraha		2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each		2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Çri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3		1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each		8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. I-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each		14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each		3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/		3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1-14 @ /10/ each		8	12
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II. Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...		36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each		2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/		1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each		8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12-17 @ /10/ each		3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each		10	0
Çri Bhāshyam, Fasc 1-3 @ /10/ each		1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each		4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each		3	2
Gobhilīya Grihya Sutra, Vol. I @ /10/ each		3	2
Ditto Vol. II. Fasc. -2 @ 1/4/ each		2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista		2	0
Ditto Grihya Sangraha		0	10
Haralata		1	14
Karmapradiph, Fasc. I		1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each		4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each		4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each		17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each		4	6

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन ।

तत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

गङ्गाविक्रयणाद् राजन् ! विष्णोर्विक्रयणं भवेत् ॥

विक्रीते तु जगन्नाथे विक्रीतं भुवनत्रयम् ।

इति वचनात् तत्र प्रतिग्रहः अधर्म्मजनकोऽपि क्षेत्रप्रतिग्रहे तत्तत्तीर्थवद् वाक्यविशेषाभावान्न क्षेत्रफलप्रतिबन्धः फलं किन्तु पुरुषार्थोऽधर्म्मः ।

कुरुक्षेत्रे विशेषः स्कन्दपुराणे,—

कुरुक्षेत्रे च गृह्णानो न भूयः पुरुषो भवेत् ।

निमित्तेषु सर्व्वेष्विति निमित्तपदेन प्रतिग्रह उपरागार्द्धोदयादिप्रशस्तकाल उच्यते। तत्राप्ययाचितोपस्थितमपि न ग्राह्यम् । तत्र विशेषो मनुः—

जाते कुमारे यत्नः स्यात् कामं कुर्य्यात् प्रतिग्रहम् ।

हिरण्यधान्यगोवासस्तिलाज्यगुड़सर्पिषाम् ॥

शङ्खः—

कुमारप्रसवे नाड्यामच्छिन्नायां गुड़तिलहिरण्यवस्त्रगोधान्यप्रतिग्रहेऽप्यदोषः। अन्यदपि। कुमारप्रसवनिमित्तद्रव्यान्तरप्रतिग्रहेऽप्यदोषः ।

बृहस्पतिः,—

विवाहोत्सवकालेषु अन्तरा मृतसूतके ।

पूर्व्वसङ्कल्पितं द्रव्यं न दुष्यति कदाचन ॥

अथ प्रतिग्रहविध्यनभिज्ञेनाप्रतिग्राह्याणि ।

तत्र मनुः,—

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ।
प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्य्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥
हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् ॥
हिरण्यमायुरन्नञ्च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम् ।
अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतन्तेजस्तिलाः प्रजाः ॥

एतद्द्रव्याणां प्रतिग्रहं विध्यनभिज्ञेन कृतानामिमे न दोषाः । इतरद्रव्याणां प्रतिग्रहविध्यज्ञानेऽपि दोष ऊहनीयः ।

प्रतिग्रहविधिः ।

पारस्करे छागलेयः,—

दक्षिणहस्तमध्ये ब्राह्मणस्याग्नेयं तीर्थं तेन प्रतिगृह्णीयात् ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्व्वत्रैवानुकीर्त्तयेत् ।
ततस्तु कीर्त्तयेत् सार्द्धं द्रव्ये तद्द्रव्यदैवताम् ॥
समापयेत् ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ।
तदन्ते कीर्त्तयेत् स्वस्ति प्रतिग्रहविधिस्त्वयम् ॥
प्रतिग्रहे पठेदुच्चैः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमात् ।
मन्दं पठेत्तु राजन्यादुपांशु च तथा विशः ॥

मनसा तु तथा शूद्रात् स्वस्तिवाचनकं भवेत्।
सोङ्कारं ब्राह्मणे कुर्य्यान्निरोङ्कारं महीपतौ॥
उपांशु च तथा वैश्ये स्वस्ति शूद्रे प्रकीर्त्तयेत्।

वृद्धपराशरः,—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्य्याद् भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम्।
करे गृह्य तथा कन्यां दासीदासौ तथैव च॥
करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्मो ह्येष प्रतिग्रहः।
आरुह्य तु गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्त्तितः॥
तथा चैकशफानाञ्च सर्व्वेषामविशेषतः।
प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे शृङ्गे कृष्णाजिनं तथा॥
कर्णेऽजां पशवः सर्व्वे गृह्याः सर्व्वैं र्विचक्षणैः।
प्रतिग्रहं तथोष्ट्रस्य आरुह्यैकन्तु पादुके॥
छत्रायान्तु रथो ग्राह्यश्छत्रदण्डे[1] च धारयेत्।
द्रुमाणामथ सर्व्वेषां मूले न्यस्तकरो भवेत्॥
आयुधानि समाधाय तथामुच्य विभूषणम्।
वर्म्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम्॥
अवतीर्य्य च सर्व्वाणि जलस्थानानि चैव हि।
उपविश्य तु शय्यायामुपस्पृश्य करेण वा॥
द्रव्याण्यन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणः पठेत्।
कन्यादाने तु न पठेत् द्रव्याणि तु पृथक् पृथक्[2]॥

---

(१) P. छत्रहस्ते।

(२) P. Adds after it प्रतिग्रहं द्विजश्रेष्ठा स्तत्रैवान्तर्भवन्ति ते।

आमुच्य अङ्गे धृत्वा।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

गृह्णीयान्महिषं पृष्ठे खरं वै पृष्ठदेशतः।
प्रतिग्रहमथोष्ट्रस्य यानानाञ्चाधिरोहणात्॥
बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वतः।
वस्त्रं दशान्तादादद्यात् परिधायाथवा पुनः॥
आरुह्योपानहौ चैवमारुह्यैव तु पादुके।

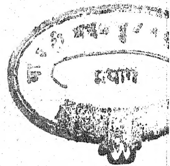
परिशिष्टे,—

प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे कर्णे वा हस्तिनं करे।
स्त्यै भार्य्यां परां दूर्व्वां प्रतिगृह्णीत पार्श्वगाम्॥
पुत्रमुत्सङ्गमारोप्य प्रतिगृह्णीत दत्तकम्।
रथं रथमुखे स्पृष्ट्वा प्रतिगृह्णीत कूवरे॥

अत्र गवादीनां स्थलभेदे प्रतिग्रहा वैकल्पिकाः।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

अभयं सर्व्वदैवत्यं भूमिर्वै विष्णुदेवता।
कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः॥
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः।
तथा चैकशफं सर्व्वं कथितं यमदैवतम्॥
महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैरृतो भवेत्।
रौद्री धेनुर्विनिर्द्दिष्टा छाग आग्नेय ईरितः॥
शेषन्तु वारुणं विद्याद् वराहो वैष्णवः स्मृतः।
आरण्याः पशवः सर्व्वे कथिता वायुदेवताः॥

जलाशयानि सर्व्वाणि वारिजानि कमण्डलुः।
कुम्भं सकरकं चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् ॥
समुद्रजानि रत्नानि सामुद्राणि तथैव च।
आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्वं लोहं तथैव च ॥
प्राजापत्यानि बीजानि यज्ञीयमपि च द्विजाः।
ज्ञेयानि सर्व्वबीजानि गान्धर्व्वाणि विचक्षणैः ॥
बार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यान्यथ रसानि तु।
पक्षिणश्च तथा सर्व्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥
विद्या ब्राह्मी समुद्दिष्टा विद्योपकरणानि च।
सारस्वतानि सर्व्वाणि पुस्तकादीनि पण्डितैः ॥
सर्व्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्वकर्म्मैव दैवतम्।
द्रुमाणामथ सर्व्वेषां लताहरितकैः सह ॥
फलानामपि सर्व्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः।
मत्स्यमांसे विनिर्द्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च ॥
छत्रं कृष्णाजिनं शय्या रथमासनमेव च।
उपानहौ तथा यामं यच्चान्यत् प्राणिवर्ज्जितम् ॥
उत्तानाङ्गिरसश्चैव प्रतिगृह्णीत मानवः।
जपोपकरणं द्रव्यं कथितं शक्रदैवतम् ॥
गृहञ्च शक्रदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः।
तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदैवतम् ॥

अथ प्रतिग्रहीतृभेदेन निषेधः ।

याज्ञवल्क्यः,—

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

मनुः,—

अतपा ह्यनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।
अम्भस्यश्मप्लवेनेव सहितेनेव मज्जति ॥
तस्मादविद्वान् विभियाद् यस्मात् कस्मात् प्रतिग्रहात् ।
स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पङ्के गौरिव सीदति ॥

अत्र—

मन्त्रपूर्व्वन्तु यद्द्रव्यममन्त्राय प्रदीयते ।
दातुर्निकृत्य हस्तं हि भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति ॥

एतेन विद्यातपोहीनेन प्रीतिदायादिरूपमेव प्रतिग्रहीतव्यं न समन्त्रकप्रतिग्रहरूपमिति ।

याज्ञवल्क्यः,—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥

अत्रायाचितप्रतिग्रहोपस्थितौ त्यागे यद्दानसम्बन्धप्रतिग्रहस्तद्दानफलं प्राप्नोति । यत्तु गृहागतस्य त्यागे दोषश्रवणं नाश्नन्ति पितरस्तस्येत्यादि तद्विहितविषयत्वासम्भवाद्दानफलकामिनस्य प्रतिग्रहत्यागस्य विहितत्वादन्यपुरुषं प्रति दोषः ।

मनुः,—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्ज्जयेत्।
प्रतिग्रहेण तस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति॥
सर्व्ववेदाधिगमनात् सर्व्वतीर्थावगाहनात्।
गवां कोटिप्रदानाच्च श्रेयान् हस्तस्य निग्रहः॥

इदन्तु सर्व्ववेदाध्ययनसर्व्वतीर्थस्नानकोटिगोप्रदानाधिकफलप्राप्तिफलकं यावज्जीवप्रतिग्रहनिवृत्तिसङ्कल्परूपं कर्म्मान्तरम्। तेन गृहीतद्रव्यत्यागनिषेधो विहितैतत्सङ्कल्पव्यतिरिक्तविषय एव। एवमयाचितप्रतिग्रहालाभे प्रशस्तेभ्यो द्विजातिभ्यो निषिद्धद्रव्यनिषिद्धदेशनिषिद्धकालपरिहारे याचित्वाऽपि प्रतिगृह्णीयात्। प्रीतिदायेन च प्रतिगृह्णीयात्। अध्यापनयाचनयोर्याचितप्रतिग्रहापेक्षयाऽपि गुरुत्वात्। तदसम्भवे निर्गुणेभ्योऽपि निन्द्यवर्ज्जितेभ्यः। तदसम्भवे धार्म्मिकक्षत्रियनृपात्।

अकृतञ्च कृतं क्षेत्रं गौरजाविकमेव च।
हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्व्वं पूर्व्वमदोषवत्॥

एवं क्रमेण। तत्र निषिद्धदातृविषये यमः,—

नटनर्त्तक[1]वैताल चर्म्मकारसुवर्णकृत्।
श्वाणुकाषण्डगणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः॥
गन्धर्व्वो लोहकारश्च शुचिकस्तन्तुवायकः।
चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा॥

---

(१) P. तक्षकः।

ध्वजी मीनोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ।
कुलालश्चित्रकर्त्ता च वार्द्धुषी चर्म्मविक्रयी॥
समार्घं पण्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति।
स वै वार्द्धुषिको नाम यश्च वृद्धिं प्रयोजयेत्॥
वृथाश्रमी वृथा दाता आश्रमाणाञ्च दूषकः।
पुण्यस्य विक्रयी यश्च योनिसंकरजश्च यः॥
रङ्गोपजीवी कुण्डाशी वीरहा गुरुगुप्तिकः।
भिषक् च गरदश्चैव रूपाजीवी च सूचकः॥
शौण्डिकः पार्ण्णिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः।
कर्म्मस्वेतेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्त्तते सदा॥
प्रायश्चित्तेऽपि चरिते परिहार्य्यो भवेत् स हि।
एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्व्वे ब्रह्महताः किल॥
तस्माद्दैवे च पित्र्ये च वर्ज्जयेत् तत्त्वदर्शिभिः।
एतेषामेव सर्व्वेषां प्रत्यावृत्तिं तु मार्गताम्॥
भिक्षान्नमुपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्।
एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा दत्वा कृत्वा प्रतिग्रहम्॥
प्राजापत्येन शुद्ध्येत तस्मात् पापान्न संशयः।

स्थाणुका अभ्रान्तमती। गन्धर्व्वो गायनवृत्तिः। कुलालोऽन्नास्वकीयः। देवलेन कुलालस्य भोज्यान्नताभिधानात् तस्य स्वकीयविषयत्वम्। वृथा दाता दुष्टादुष्टप्रयोजनमनुद्दिश्य दाता। आश्रमभेदको दूषकः। गुरुगुप्तिकः गुरुं गोपायति। रूपाजीवी वेशकरणेन यो जीवति। पार्ण्णिकः पत्नोपजीवी।

सुमन्तुः,—अभिशस्तपतितपौनर्भवभ्रूणहपुंश्चल्युग्रचिशस्त्रकारताम्रिकतैलिकध्वजीसुवर्णकारषण्डबन्धकिगणिकान्नानि वर्ज्जयेत्। शौनिकव्याधचर्म्मकारनिषादानामन्नमप्रतिग्राह्यम्। तदशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्। तत्पदेनाभिशस्तादयः सर्व्वे परामृश्यन्ते। अत्रापि प्रायश्चित्तं साकाङ्क्षत्वात्। तेनैतेभ्यः प्रतिग्रहो निषिद्धः।

हारीतः,—पतितदुष्कृतेभ्यः प्रतिगृहीतमसमर्थमयज्ञीयं तेन न पुण्यार्थानाप्नोति आदेशवद्यथार्थं ब्राह्मणमभिजित्य तामसमन्यस्मै दीयमानं प्रतिषिद्धस्स्वयं प्रतिगृहीतस्य दुष्कृतमाप्नोति। आनृण्यार्थे प्रतिगृहीतेभ्योऽन्नत्वोपयोगात् स्तैन्यम्। असत्कार्थं निमज्जत्यात्मार्थे निबध्नीतेत्याहुः। एते प्रतिग्रहोपयोगाः यैः प्रतिगृह्णन् निरयाय कल्प्यते।

अथ द्रव्यविशेषेण निषिद्धेभ्योऽपि प्रतिग्रहानुज्ञा।

तत्र गौतमः,—एधोदकमूलफलशय्यासनावसथयानपयोदधिधानाप्रियङ्गुशाकान्यप्रणोद्यानि सर्व्वेभ्यः। पितृदेवगुरुभृत्यभरणे चान्यत्। सर्व्वेभ्य इति। निन्दितेभ्योऽपि दातृभ्यः। केवलमयाचितप्रतिग्रहे येषां कुसूलादीनां प्रतिप्रसवः। येषामयाचितप्रतिग्रहे नचैतदेवमपि वचनमयाचितप्रतिग्रहविषयं किन्त्वेष्यते।

अत्राभ्युदितपदेनायाचितस्य द्रव्यमात्रस्य पृथगुपादानात्। अयाचितप्रतिग्रहे निषिद्धकृष्णाजिनादिव्यतिरिक्तद्रव्यमात्रस्याप्रत्या-

चेदेधोदकादिद्रव्यं दित्सति तदा तन्न प्रत्याख्येयमित्येवं युज्यते । एवमुत्तरत्रापि पितृदेवभृत्यभरणार्थं याचितमयाचितं वा लब्ध्वा न प्रत्याख्यानं कुर्य्यादित्यर्थः ।

केवलं,—

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद् विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ।
यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥

इति मनुवचनान्न यज्ञार्थं शूद्रात् प्रार्थनम् । अयाचितं यज्ञार्थं शूद्रादपि ग्राह्यम् । पितृदेवभृत्यभरणे चान्यदिति देवार्थस्य प्रत्याख्याननिषेधात् । केवलं—

यज्ञार्थं लब्धमददन्भासः काकोऽपि वा भवेत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् तस्यान्यत्र विनियोगो न कार्य्यः ।

सुमन्तुः,—अभोज्यान्नानामपि पुष्पमूलफलशाकतृणकाष्ठधान्यानि क्षेत्रस्थानि गोष्ठस्थं पयश्चाददतामदोषः । क्षेत्रमत्र उत्पत्तिस्थानम् । मनुः—

एधोदकं मूलफलं पुष्पमभ्युद्यतं च यत् ।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात् तथैवाभयदक्षिणाम् ॥
शय्यां गृहं कुशान् गन्धानापः पुष्पं मणिं दधि ।
धान्यं मत्स्याः पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्वपेत् ॥

न नीत्वा कुर्य्यात् । एवं निन्दितद्विजातिभ्य एतानि द्रव्याणि प्रतिगृह्यन्ते न शूद्रात् किमपि ।

अङ्गिराः,—

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं जुगुप्सितम् ।

जीवन् स च भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ।

एते दोषा भवन्त्यत्र शूद्रादेव प्रतिग्रहे ॥

तथाच मनुः,--

वेदविद्यापि विप्रोऽस्य ज्ञात्वा लोभात् प्रतिग्रहम् ।

विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ॥

तथा--

शूद्रोऽपि धनवान् भूत्वा ब्राह्मणानेव बाधते ।

प्रतिग्रहदानेन नरकपातात् ।

तथा--

पक्वान्नवर्ज्जं विप्रेभ्यो गोधान्यं क्षत्रियादपि ।

वैश्यस्य सर्व्वधान्यानि शूद्राद् ग्राह्यं न किञ्चन ॥

तथापि निर्गुणद्विजातिभ्यः प्रतिग्रहलाभे प्रशस्ताध्यापनयाजना-सम्भवे अयाचितशूद्रप्रतिग्रहासम्भवे शूद्रादपि याचितप्रतिग्रहः ।

तथाचाङ्गिराः,—

अनुगृह्य प्रवृत्तस्य न दोषोऽङ्गिरसो मतम् ।

गुर्व्वीयमतिथीनाञ्च भृत्यानाञ्च विशेषतः ॥

शूद्रान्नं प्रतिगृह्णीयात् न तु भुङ्क्ते स्वयं ततः ।

अनुगृह्य प्रवृत्तस्य गुर्व्वाद्यनुग्रहप्रवृत्तस्य न तु स्वयं भुङ्क्ते इति गोपालादिव्यतिरिक्तशूद्रविषयम् ।

तत्र तु याज्ञवल्क्यः,—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः ।

एषामन्नं प्रतिगृह्य स्वयमपि भुञ्जीतेत्यर्थः।

यत्तु क्षेत्रगतं धान्यं खले वाथ गृहाद् बहिः।
सर्व्वकालं ग्रहीतव्यं सर्व्वेभ्योऽङ्गिरसो मतम्॥

सर्व्वकालमनापत्तावपि। तथा—

स्वपात्रे यच्च निक्षिप्तं दुग्धं तच्छुचिरिष्यते।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं शूद्रात् स्वगृहमागतम्॥
शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि।
निमित्तेनैव भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्॥
आमं मांसं दधि घृतं धाना क्षीरमथौषधम्।
शुक्लक्रियरसा ग्राह्या निवृत्तेनापि शूद्रतः॥
शाकमत्स्यमृणालानि कन्दुकाः सक्तवस्तिलाः।
इक्षुः फलानि पिण्याकं प्रतिग्राह्याणि सर्व्वतः॥

सर्व्वतः सूतकादावपि सवर्णेभ्यश्च।

मनुः,—

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः।
आददीताममेवास्मादावृत्तावेकरात्रिकम्॥

आवृत्तौ आपदि। याज्ञवल्क्यः,—

कुशाः शाकाः पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः।
मांसं शय्यासनं धान्यं प्रत्याख्येयं न वारि च॥

अङ्गिराः,—

संस्कारैः शुद्ध्यति ह्यामं धान्यं तेन शुचि स्मृतम्।
तस्माद्धान्यं ग्रहीतव्यं मृतसूतान्तरेष्वपि॥

पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गोधान्यं क्षत्रियात् तथा।
वैश्येभ्यः सर्व्वधान्यानि आद्दाद् ग्राह्याः पणास्तथा॥

संस्कारैस्तत्त्वणादिभिः। ताम्रिकः कार्षिकः पणः। एतच्चापद्गतस्येति लक्ष्मीधरः।

अत्र गर्हितप्रतिग्रहाणां धनत्यागपूर्व्वकं प्रायश्चित्तम्। धनभोगेऽवशेषधनत्यागपूर्व्वकं प्रायश्चित्तम्। भोगेन धनसमाप्तौ वैराग्यं धनत्यागरूपाङ्गवैगुण्यात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं न वेति सन्देहे कर्त्तव्यमेवेति निर्णयः। आदिष्टप्रायश्चित्तानामसम्भवेऽपि

यच्चोक्तं यच्च वा नोक्तमिह पापप्रणाशनम्।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यते नात्र संशयः॥

इति विशेषप्रायश्चित्तस्थलेऽपि प्राजापत्यकृच्छ्रविधानात् तदेव कर्त्तव्यम्। गुरौ च दोषे तस्यावृत्तिः। एनसि गुरुणि गुरूणीति स्मरणात्। प्रायश्चित्तविशेषात् तद्विधिश्च प्रायश्चित्तप्रदीपेऽस्मत्कृतेऽनुसन्धेयः। यथोक्तासत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमितिधनत्यागरूपाङ्गत्यागाभावेऽपि कर्त्तव्यम्। नैमित्तिकेऽशक्याङ्गहीनेऽपि पापक्षयफलोत्पत्तिः।

अन्येत्वाहुः,--अति निषिद्धानभ्यनुज्ञातप्रतिग्रह एव धनत्यागपूर्व्वकमेव प्रायश्चित्तम्। यस्यां दशायां यः प्रतिग्रहोऽनुज्ञातस्तत्प्रतिग्रहस्य कालान्तरे निषिद्धत्वेऽपि गर्हितपदानुविधेयत्वाच्च न तत्र धनत्यागपूर्व्वकं प्रायश्चित्तम्।

यद्गर्हितेनार्ज्जयन्ति कर्म्मणा ब्राह्मणा धनम्।

इति वचनात् । तेनाधर्म्मत्वेनाम्नातशूद्रप्रतिग्रहादेरपि धन-त्यागपूर्व्वकं प्रायश्चित्तम् ।

किन्तु पतितचाण्डालादिधनप्रतिग्रहे तथेति चौर्य्यादेरपि सर्व्वथाननुज्ञातत्वं तत्रापि धनत्यागपूर्व्वकमेव प्रायश्चित्तम् ।

यस्तु परोपकारार्थमेव गृह्णातीति कुटुम्बभरणे विनियुंक्ते तस्य गर्हितप्रतिग्रहेऽपि दोषाभावः । मनुः,—

असाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ।
स कृत्वा प्लवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ ॥

वृहस्पतिः,—

असतो यः समादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।
धनस्वामिनमात्मानं सन्तारयति दुष्कृतात् ॥

यमः,—

यस्तु द्रव्यं पुनर्दद्यात् प्रतिगृह्य यतस्ततः ।
यमः पृच्छति राजानं कैषा भवति दक्षिणा ॥
जानताऽजानता वापि यत्किञ्चिद् दुष्कृतं कृतम् ।
सर्व्वं तरति धर्म्मात्मा प्रतिगृह्य पुनर्द्ददत् ॥

इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ।

अध्यापनप्रकरणम् ।

एवं प्रतिग्रहेण वृत्त्यसम्भवे साधुभ्योऽध्यापनेन जीवनम् । प्रति-ग्रहसम्भवे न तत्कार्य्यम् । तच्च मूल्यनिर्णयं विनैव ।

गृहीत्वाऽपि च यो विद्वान् दक्षिणां न प्रयच्छति ।

तस्य कृतघ्नत्वस्मरणात् कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिरिति दोषातिशयस्मरणाच्च शिष्येर्यद्दीयते तेन जीवनम् ।

वेदाक्षराणि यावन्ति नियुज्यन्तेऽर्थकारणात् ।

तावतीर्भ्रूणहत्यास्तु वेदं विप्लाव्य चाप्नुयात् ॥

भृतकाध्यापको यस्तु भृतकाध्यापितश्च यः ।

तावुभौ पतितौ विप्रौ स्वाध्यायक्रयविक्रयात् ॥

इति दोषः। एवं सम्पूर्णे वेदाध्यापने मूल्यपणपूर्व्वके पातित्यश्रवणात् एकदेशस्य पणपूर्व्वकाध्यापने चोपपातकश्रवणाद् वर्जनीयम्। अन्यो यदि मूल्यं दत्वा धर्म्मार्थं परानध्यापयेत् तदाध्यापकस्य धर्म्मविक्रय एव परार्थजपादिवत्। धर्म्मविक्रयोऽपि निषिद्ध एव।

अत्र वेदविक्रय एव दोषाभिधानाद् वेदादिमीमांसादीनां पणपूर्व्वकमध्यापनेऽप्यदोषः। तथा पुराणश्रावणमध्यापनान्तर्गतम्। यत्तु व्यवहारनिर्णयोऽपि शास्त्रोपदेशरूपमेवेति नाध्यापनान्तर्भावः। व्यवहारान् नृपः पश्येदिति क्षत्रियधर्म्मविधानात् क्षत्रियवृत्तिमध्ये देवलेन गणनाच्च क्षत्रियवृत्तिरूपमेव व्यवहारार्ज्जनम्। एवं पर्षदि स्नात्वा प्रायश्चित्तस्योपदेशोऽपि नाध्यपनान्तर्गतः किन्तु पृथगेव कर्म्मान्तरम्।

आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः।

जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषां ते फलभोगिनः ॥

इत्यादिकमन्यविधिविषयम्। सत्वादण्डधेनुग्रहणञ्च नैमित्तिक-

दानप्रतिग्रहरूपमेव । एवं महापातकादावपि नाध्यापनात् सद्यः पातित्यम् । एवं न शूद्राय मतिं दद्यादिति न चास्योपदिशेद्धर्म्म-मिति चानुपसन्नशूद्रविषयमिति व्याख्यानात् । उपसन्नशूद्रे दोषा-भावः । अनुपसन्ने तु स्नातकव्रतलोपमात्रमिति न धर्म्मोपदेश-स्याध्यापनान्तर्गतिः । एवं यज्ञादावुपदेष्टृत्वेन ऋत्विजां कर्म्मप्रचा-रणमपि नाध्यापनं याजनान्तर्गतम् । तन्मूल्यग्रहणं प्रीतिदाय-रूपम् । पणपूर्व्वकञ्च प्रत्युपकारदानस्वीकारः । प्रश्नमेभ्यश्चान्यदिति यद्दीयते यच्चाचेयाय हिरण्यं ददातीत्यादि तत्प्रतिग्रहान्तर्गतम् । यज्ञार्थप्रतिग्रहपदार्थत्वेनार्त्विज्यं याजनान्तर्गतं चेति नाध्यापने प्रवेशः । व्रात्याधिकारे पारस्करः,—नैतानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुः ।

अथ शूद्रपतिताध्यापने महान् दोष इति सर्व्वथा न कर्त्त-व्यम् । पतिते पातित्यं शूद्रे च । यमः,—

वृषलाध्यापको यश्च वृषलाध्यापितश्च यः ।
तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम् ॥

शूद्राध्यापकयाजकानित्युक्त्वा यमः,—

एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्व्वे दुर्ब्राह्मणाः किल ।

इति दोषाधिक्यात् । विकर्म्मस्थब्राह्मणाध्यापनमपि यथा कथञ्चिदपि । शूद्रापप्रतिग्रहासम्भवे पापसंसर्गगुरुत्वात् ।

कृतज्ञोऽद्रोही मेधावी शुचिः कल्प्योऽनसूयकः ।

इति शुचेरध्यापनीयत्वात् ।

इत्यध्यापनप्रकरणम् ।

याज्यप्रकरणम् ।

एवमध्यापनवृत्त्यसम्भवे प्रशस्तयाजनं वृत्तिः । तस्य तु महत्त्वं प्रतिग्रहाध्यापनापेक्षया प्रशस्तत्वम्। प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति मनुः । तथा पद्मपुराणे,—

अयाज्यानां याजकश्च याज्यानां च विवर्ज्जकः ।
रेतोविण्मूत्रसेवी च स प्रेतो जायते नरः ॥

याज्यत्यागे दोषकीर्त्तनात् प्रशस्तत्वं गम्यते । तथा

याजनाध्यापनादिभ्यस्तथा दानप्रतिग्रहैः ।
विरजाः स्वर्गमायान्ति विमानैः सङ्गता दिवः (?) ॥

इति प्रशस्तता स्मर्य्यते । तेन पौण्डरीकबहुसुवर्णवाजपेयादि-याजनेन बहुग्रहणेऽपि न दोषः । एवं प्रशस्तयाज्यत्यागे दोषश्रव-णाच्च बहुयाजनेऽपि न दोषः ।

वृत्त्यर्थादधिकं गृह्णन् नरो भवति किल्बिषी ।

इति तस्य प्रतिग्रहविशेषपरत्वात् । यत्तु बहुयाजक इति निन्दावचनं तत् "तथैव ग्रामयाजकः" "याजयन्ति च ये बहून्" इति वाक्ययोः समवादायाद् बहुवर्णयाजक इत्येवंपरम् । तदुक्तं दानसागरे,—बहुयाजको बहुवर्णयाजक इति । ब्रह्मपुराणे,—

यश्चोपनयनं चक्रे बहूनां बहुयाजकः ।

इति । याजनं नाम श्रौतकर्म्मणि ग्रहयज्ञादि स्मार्त्तकर्म्मणि च वरणाभरणाभ्यां सत्कृतेन दक्षिणालाभमुद्दिश्याध्वर्य्यवादि कर्म्म-करणम् । षोड़शर्त्विजो नवग्रहमखे चत्वार ऋत्विज इत्यादि

रूपेण यत्र ऋत्विक्समाख्या तत्र ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति ऋत्विक्सम्प्रदानकदानस्य दक्षिणात्वादृत्विजामेव याजनं वृत्तिरिति केचित् ।

अन्येषान्तु चमसाध्वर्य्युप्रभृतीनां न याजनवृत्तिरिति केचित् । ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते इति स्मृतेः यजमानस्याप्यार्त्विज्यात् । ऋतुयजननिमित्तत्वाच्च यज्ञार्थकर्त्तृत्वञ्च ऋत्विक्त्वम् । तन्निमित्तधनार्जनमेव याजनम् । कल्पसूत्रेतु व्यवहारार्थं संज्ञाकरणमिति प्रतिभाति ।

यत्तु वरणपूर्व्वकं त्र्यम्बकजपसहस्रनामदेवीमाहात्म्यादिपाठदेवपूजातीर्थस्नानगयाश्राद्धादिकं परार्थं कृत्वा दक्षिणाग्रहणं तन्न याजनम् । यज्ञसम्बन्धाभावात् ।

तत्र त्र्यम्बकजपादौ—

भ्रातरं पितरं शिष्यं गोसहस्रप्रदायिनम् ।

रक्षेदनेन मन्त्रेण—

इति दक्षिणाभिधानमस्ति । यत्र सहस्रनामपाठादौ समाचारप्रमाणकं दक्षिणादानं तदुभयत्रापि प्रतिग्रहशब्दार्थसत्वात् प्रतिग्रहरूपमेव ।

अर्थलोभेन यो दद्याद् गृह्णीयाच्च प्रतिग्रहम् ।
स पूर्व्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

इति यच्छातातपवचनं तद्द्रव्यलोभरूपकार्य्यविषयमेव । तेनात्र तुलापुरुषादिदक्षिणावद्दक्षिणाशब्दाद्दक्षिणाग्रहणेतिकर्त्तव्यता नैतद्दानेतिकर्त्तव्यता । तच्च प्रत्युपकारार्थं दानमेव ।

यथा गीतायाम्।—

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः।

दीयते तु परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम्॥

इति। यथा व्रतादौ

असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते।

कारयेद्धर्म्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम्॥

इति।

भ्रातरं पितरं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः।

इति। अत्र पत्न्यादीनां प्रतिनिधित्वेन कर्म्मकर्तृत्वम्। दक्षिणाक्रीतस्य न प्रत्युपकारलाभेन प्रतिनिधित्वमिति विशेषः। यद्यपि तथा स्वामिनः फलसमवायादिति षष्ठाधिकरणन्यायेन स्वामिनः प्रतिनिधिर्नास्ति। कर्त्तंशे तु भवत्येव। तदुक्तं 'बहूनान्तु प्रवृत्तावन्यमागमयेदवैगुण्यादित्यधिकरणे सत्रे कस्मिंश्चिद् यजमाने मृते तत्स्थानेऽन्यः प्रतिनिधेयः सप्तदशसंख्याधिकरणककर्तृकत्व-निर्वाहाय इत्युक्तम्। तथा स्मरन्ति

यज्ञदानव्रतजपतीर्थयात्रादिकञ्च यत्।

यस्त्वेवं कारयेदन्यं तेन सर्व्वमनुष्ठितम्॥

इति। एतेन पौरोहित्यं व्याख्यातम्। तत्रापि

नित्ये नैमित्तिके काम्ये त्वं मे प्रतिनिधिर्भव।

इति स्मरणात्।

---

(१) मुद्रितपुस्तके,—बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्य० जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः अ० ६, पा० ३ सू० १२।

त्वया मया च भोक्तव्यमिदं राज्यमकण्टकम् ।

इति धनदानस्वीकाराद् व्यक्तमेव प्रतिनिधिकर्त्तृत्वम् । तत्र प्रतिनिधित्वेन वरणविधिवत् तत्रापि कारयेदिति कर्त्तारं प्रयोजयेदिति विधानादेव प्रतिनिधित्वम् । अतएव मत्स्यः,—

पत्नग्रामपित्वशक्तायां नियुक्तः कश्चनो यजेत् ।

इति स्वयमेव यागेऽपि प्रतिनिधिकर्त्तारं दर्शयति ।

प्रभासखण्डे च,—

पत्नी पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता वापि सखाऽपिवा ।
यात्रायां धर्म्मकार्य्येषु जायते प्रतिहस्तकाः ॥
एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

आपस्तम्बः,—

प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्तेति स्वर्गनरकफलेषु भागिनः केवलम् ।

तथैव राजमहिषी राजामात्यपुरोहिताः ।
पापेनार्द्धेन संयुक्ताः सर्व्वे ते राजधर्म्मिणः ॥

इति यमवचनात् पुरोहितवृत्तिर्गर्हिता । स्तुतिजपपाठादिकरणं न तथा गर्हितमिति विशेषः । तेन प्रतिग्रहाश्रयदेशकालद्रव्यदोषास्तत्रापि भवन्त्येव । यत्तु—

दृष्टमध्यापितं पूर्त्तं तप्तं वा ह्यात्मनस्तपः ।
प्रयच्छत्यपरेभ्यश्च धनार्थं धर्म्मविक्रयी ॥

इति वरणव्यतिरेकेण स्वयमेव यागं कृत्वा जपं कृत्वा तपः कृत्वा परस्माद्धनलाभेन तद्विक्रीणीते न कर्म्मणा तस्य वृत्तिः स्वकृतापूर्व्वं

विनश्यति धनदातरि चापूर्व्वमुत्पद्यत इति कल्प्यते स धर्म्म-विक्रयः।

देवतानां गुरूणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च।
पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित्॥

इति पुण्यदानविधौ पुण्यस्य कृतस्य दानेन स्वगतापूर्व्वं नश्यति सम्प्रदानेऽपूर्व्वान्तरमुत्पद्यते तन्न धर्म्मविक्रये। यथा,—

तस्माद् यत् सुकृतं किञ्चिन्ममास्ति त्रिदशाधिप।
तेन पुण्येन मुच्यन्तां पितरो यातनागताः॥

इति पुण्यदानम्। तथाच ययातेः स्वर्गप्रच्युतस्य दौहित्रदत्त-पुण्येन स्वर्गगमनम्। एवं धर्म्मविक्रयः कृतस्य धर्म्मस्य मूल्यग्रहण-पूर्व्वकं परस्मै दानम्। स च निषिद्धः। पुण्यविक्रये तप्तकृच्छ्रं कुर्य्यादिति प्रायश्चित्तविधानात्। तथाच शङ्खलिखितौ,—चैत्य-देवगृहोद्यानारामसभाप्रपापुण्यतड़ागसेतुविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्र-माचरेदिति। तेन परार्थजपाद्याचरणं न धर्म्मविक्रयो न याजनं तद्धनग्रहणं प्रतिग्रह एव। मनुः—

गोवधायाज्यसंयाजपारदार्य्यात्मविक्रयी।

इत्यादिनाऽयाज्ययाजनमित्ययाज्ययाजननिन्दायां तिलोत्पाद-नविक्रययोर्निन्दनाच्च तिलवपनमस्वकृतकृषौ कृष्यन्तरासम्भवे। एव-मिक्षुं न पीड़येत् इक्षुघ्नोह्यात्मघातक इति पीड़ननिषेधादिक्षु-कृषिरपि न कार्य्यः। हारीतः—

अष्टगवं धर्म्महलं षड़्गवं जीवितार्थिनाम्।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्॥

तथा--

बालानां दमनञ्चैव वाहनं न च शस्यते।

वृद्धानां दुर्ब्बलानाञ्च प्रजापतिवचो यथा॥

देवलः—

पुंस्त्वोपघातं नस्यं वा वाहनानां न कारयेत्।

वृद्धं युगे न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव च॥

न षण्डं वाहयेदेनं न च भारेण पीड़येत्।

न वाहनीयाः शिखरे वृषभा यत्र कुत्रचित्॥

देवीपुराणे—

सुक्षतान् (?) पृष्ठदेशे तु स्कन्धदेशे तु यो वृषम्।

वाहयेद् गुरुभारेण स तु भारशतं वहेत्॥

रामायणे,—

यो दुर्बलं परिश्रान्तं बालिशः पापनिश्चयः।

वाहयिष्यत्यनड्वाहं स गोघ्नः पापमाप्नुयात्॥

शक्तं समर्थं बलिनं वृषं यो वाहयिष्यति।

ग्रासोपहारसंयुक्तं न स पापमवाप्नुयात्॥

स्वयं कृषौ विशेषः। पुण्याहे लाङ्गलयोजनमिति गृह्यसारात्लाङ्गलयोजनविधिना कृष्यारम्भः। तथा—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभिस्तथा।

इन्द्रः प्रचेताः पर्ज्जन्यः शेषचन्द्रार्कवह्नयः॥

बलदेवो हलं भूमिवृषभौ रामलक्ष्मणौ।

रक्षोघ्नौ जानकी सीता युगं गगनमेव च॥

एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः कृष्यारम्भमहोत्सवे।

हारीतः,—आपत्सु कृषिं प्राहुः कृषेरायोजनवदायोज्यं बाल-वृद्धकृशादीन् वर्ज्जयेत्। आयोजनवत् चयनभूसंस्कारः कृषावायोजनं यथा समन्त्रकं क्रियते तथेत्यर्थः।

देवलः—

यो लाङ्गले तु सम्पूज्य कृष्यारम्भमहोत्सवे।
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्माल्यै रत्नैः पृथक् पृथक्॥
सदक्षिणैर्दधानेन होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः॥
ततः शक्तिविमुक्तेन ब्रह्मवादेन भूरिणा।
हलयेद्वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्वलङ्कृतः॥
पूर्व्वोत्तरां दिशं गच्छेत् क्रमात् पौरन्दरीं शुभाम्।
कृत्वा प्रदक्षिणावृत्तिमीशानाभिमुखस्ततः॥
विमुच्य वृषभं बीजं पुरुषो लक्षणान्वितः।
तुष्टः सुवासाः स्रग्वी च सुवर्णं जलसेचकः॥
सुवर्णपात्रसंयुक्तं प्राङ्मुखो निवपेत् भुवि।
उप्त्वा बीजञ्च तत्रैव भोक्तव्यं सह बन्धुभिः॥
शानु- उत्सवश्चैव कर्त्तव्यो गीतवाद्यसमाकुलः।

हारीतः,—अदीर्घेण प्रतोदेन शनैः शनैर्वाहयेत्। न पर्व्वसु सन्धिवेलयोर्वाहयेत्। छिद्रकृते परित्यागेऽवस्त्य मेक्षणम्। तथा वाहकानां छायासु करणं जलदानं घासदानं दंशाद्युपद्रव-निवारणं रोगार्त्तानां चिकित्सनञ्च हारीतोक्तं कर्त्तव्यम्। धान्य-वपनकाले छेदनकाले मर्द्दनकाले निर्वपणकाले गृहानयनकाले

च बलिहोमकरणञ्च हारीतोक्तम्। गवां स्वस्तिकामनया ब्राह्मण-भोजनम्। स्नापयित्वानडुहामलङ्करणम्।

धान्यानयनकाले च बृहस्पतिः—

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम्।
विंशभागञ्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्॥

पुनर्हारीतः—

यूपोऽयं निहितो मध्ये मेध्यानामिह कर्षकैः।
तस्मादतन्द्रितो दद्यादत्र धान्यञ्च दक्षिणाः॥
भूमिं भित्त्वौषधीर्भित्वा भित्वा कीटपिपीलिकाः।
पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षका नात्र संशयः॥

खलयज्ञो यथोक्तरूपेण खले विभज्य दानम्।

इति कृषिप्रकरणम्।

कृष्या जीवनासम्भवे स्वयङ्कृतवाणिज्येन जीवनम्। तत्र शङ्खलिखितौ,—आपद्गतो ब्राह्मणः कामं जिजीविषुः वैश्याचरणम्। वृत्तिमास्थाय न पण्यं पण्यमिति ब्रूयात्। सकृदेवोक्तं मूल्यमिच्छेदित्यर्थः। आपस्तम्बः,—अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत। मुञ्जवल्वजैर्मूलफलैः। तृणकाष्ठैरविकृतैः। नात्यन्तमवस्येत्। वृत्तिं प्राप्य विरमेत्। अक्रीतपण्यैः क्रयादतिरिक्तव्यवहारवर्जितैः। नात्यन्तमवस्येदासक्तो भवेदित्यर्थः। अत्र मूलफलानामविक्रेयत्वे अक्रीतत्वेन विक्रेयत्वम्। विक्रयनिषेधः क्रीतमूलफलविषय इत्येके। एवञ्चास्य मते फलानां विक्रयनिषेधः क्रीतलब्धफलविषयः।

बौधायनः,—

पशवश्चैकतोदन्ता अश्मा च लवणादृते ।

एतद् ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुश्चारजनीकृतः ॥

लवणादृते लवणादन्यः पाषाणः। अयमश्मनो विक्रयोऽत्यन्तापदि स्मृत्यन्तरे निषेधादिति लक्ष्मीधरः। अरजनीकृतः कुसुम्भादितररक्तीकृतः। नारदः,—

ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कं दारु तृणानि च।

गन्धद्रव्यैरकावेत्रं तूलस्तूलीकृताहृते ॥

स्वयं शीर्णञ्च विदलं फलानां बदरेङ्गुदे।

रज्जुः कार्पाससूत्रञ्च तच्चेदविकृतं वदेत् ॥

एरका तृणविशेषः। तूलः शाल्मल्यादिभवः। विदलं वल्कलम्। तथाऽविक्रेयाणि। याज्ञवल्क्यः,—

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये।

पयो दधि च मद्यञ्च हीनवर्णकराणि च ॥

हीनवर्णः शूद्रः। हारीत मनु-वशिष्ठ-शातातपाः,—

त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्।

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ॥

इतरेषामपण्यानां विक्रयादिह कामतः।

ब्राह्मणं सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥

मनुः अविक्रेयाधिकारे

सर्व्वान् रसानपोहेत कृतान्नञ्च तिलैः सह।

अश्मनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानवाः ॥

सर्व्वन्तु तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च।
अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः॥
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्व्वशः।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधुगुड़ं कुशान्॥
आरण्यांश्च पशून् सर्व्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च।
मद्यं नीलिञ्च लाक्षाञ्च सर्व्वानेकशफांस्तथा॥
रङ्गं सीसं तथा लोहं तैजसानि च सर्व्वशः।
बालान् चर्म्म तथास्थीनि [1]सस्नायूनि च वर्जयेत्॥

अपोहेत त्यजेत। कृतान्नं पक्वान्नम्। रसनिषेधेन सिद्धेऽपि पुनर्लवणनिषेधो दोषाधिक्यार्थः। याज्ञवल्क्यः,—

[2]फलोपधक्षौमसोममनुष्यापूपवीरुधः॥
तथास्त्वचर्म्मशुष्काणि केशतक्रविषक्षितीः॥
शाकार्द्रौषधिपिण्याकपशून् पक्षींस्तथैव च।
वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु विक्रीणीत ना जातुचित्॥

न विक्रीणीतेत्यनुवृत्तौ यमः,—

कुसुम्भनारिकेलञ्च छत्राकं पूतिकं तथा।
सोमः श्लेष्मातको धर्म्मस्तोमं यज्ञश्च सर्व्वशः॥

शङ्खलिखितौ,—यानभक्त(?)जतुलोह-पाषाण-कृतपशस्त्रविष-

---

(१) मूले—० वसुस्पर्द्धिनि रोचनाः (?)॥

(२) मुद्रितयाज्ञवल्क्ये,—फलोपलक्षौम ०॥ स्वक्चर्म्मपुष्पकुतपकेशतक्र ०॥ शाका—पशून् गन्धांस्तथैवच। वैश्य—जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन॥ ३यः प्रायश्चि-त्ताध्यायः। आपद्धर्म्मप्रकरणम्। श्लो० ३५—३७। आनन्दाश्रम Series.

मानुषक्षीमकृष्णाजिनैकशफेभ्यः। ब्राह्मणानुवृत्तौ गौतमः,—तस्या-पथ्यं क्षीरं सविकारम्। अपथ्यानि। पशवश्च हिंसासंयोगे। पुरुष-वशाकुमारीवेहतश्च नित्यं ब्रीहियवाश्च। ऋषभधेन्वनडुहश्चैके। अपथ्यं विषादि। वशा बन्ध्या गौः। कुमारी अवद्धसास्ना गौः। वेहद् गर्भघातिनी गौः। विष्णुः,—श्लेषतोक्म मधूच्छिष्टशङ्ख-शुक्तित्रपुसीसकृष्णलोहोदुम्बरविक्रयी महासान्तपनम्। बौधा-यनः,—श्लेष-तोक्म-किण्व-सुकृता अविक्रेया इत्यर्थः। श्लेषा चर्म्मादिसन्धानहेतु वृक्षनिर्यासः। तोक्म ईषद्विरूढं बीजम्। किण्वं सुरासाधनमन्नम्। सुकृता दुहिता। तथा,—धान्यस्य मध्ये तिलतण्डुला अविक्रेयाः। पैठीनसिः,—जिह्वापूर्त्तिमपुंगावः शङ्खशीर्षा चेत्यविक्रेयाणि। बौधायनः,—पितॄन् वा एष विक्री-णीते यस्तिलान् विक्रीणीते तण्डुलान् विक्रीणीते। मनुः,—

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद् यदन्यत्कुरुते तिलैः।
(१)कृमिर्भूतः स विष्ठायां पितृभिः सह मज्जति॥

तथा—

काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः।
विक्रीणीते तिलान् शुद्धान् धर्म्मार्थमचिरस्थितान्॥

एवञ्चात्र शुद्धान् द्रव्यान्तरामिश्रितान्। अचिरस्थितान् मूल्याधिक्याय चिरं न रक्षयेदित्यर्थः। विक्रयश्चात्र धान्येन विनिमयः।

(१) मुद्रितमनौ,—कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति। १०माध्यायः श्लो० ९१।

अशक्तो भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च ।
यद्यवश्यञ्च विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥

धान्यसामान्यन्तु धान्यान्यूना देया इत्यर्थः ।

विक्रेता दानपुण्यानां प्रोच्यते भ्रूणहा बुधैः ।
वक्ता च दानधर्म्माणां शपथे सोमविक्रयी ॥
रत्नशुक्तिप्रबालानां मणीनां मल्लिकस्य च ।
प्रतिरूपककर्त्ता च भ्रूणहा प्रोच्यते बुधैः ॥

दानपुण्यानां शपथे वक्ता एतन्मिथ्या मम दानपुण्यं नश्यतीत्येवं रूपेण । भविष्यपुराणे—

अनुयोगेन यो दद्याद् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।
स पूर्व्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥
वेदाक्षराणि यावन्ति नियुञ्ज्यात्तेऽर्थकारणात् ।
तावतीर्भ्रूणहत्यास्तु वेदविक्रय्यवाप्नुयात् ॥
गवां विक्रयकारी तु गवि रोमाणि यानि तु ।
तावद्वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे क्रमिर्भवेत् ॥

छागलेयः,—

न वेदविक्रयं कुर्य्यादग्निविक्रयमेव वा ।
प्रख्यापनं प्राध्ययनं प्रश्नपूर्व्वः प्रतिग्रहः ॥
याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः ।

अग्निविक्रयश्चानाहिताग्नित्वम् । शङ्खलिखितौ,—वस्त्राश्वादीन्नविक्रीणीयादित्युक्त्वा सद्यः पततीत्याह । सुमन्तुः,—देवर्षिसोमचैत्यापत्यभृत्योदपानानां विक्रयी तप्तकृच्छ्रम् । देव-

प्रतिमा। ऋषिप्रतिमा। अन्यत् प्रसिद्धम्। भविष्यपुराणे,—गुड़तिलविक्रयं तत्तच्छापनोद्यमाह। हारीतः,—हिङ्गुहिङ्गुल-सर्जरसमनःशिलाञ्जनचीरलवणगैरिकमणिमौक्तिक-प्रबालावर्त्तन-शङ्खशुक्तिवेणुवैणवमृन्मयविक्रये तथारामतड़ागोदपानपुष्करिणी-पुण्यसुकृतविक्रये त्रिषवणस्नायी अधःशायी चतुर्थकालभुक् संवत्सरेण पूतो भवति। हारीतः,—

यस्तु सम्भृत्य सम्भारं दुर्भिक्षं समुदीक्षते।
हीनार्थमानदाता वै प्रोक्तो दुर्भिक्षकण्टकः॥
हीनसङ्करमानैश्च यश्चैव हरते मलम्।
स मलः प्रोच्यते पापः प्रजानां मलहारकः॥

हीनोऽर्थो मानञ्च यस्य द्रव्यस्य तस्य बहुमूल्येन विक्रीणीत इत्यर्थः। हीनेनाल्पसारेण। सङ्करेणापद्रव्यमिश्रीकरणेन। मानेन तत्तद्द्रव्याल्पहेतुना। एतैर्यो हरते मलं मलिनद्रव्यं पापहेतुत्वात्। हारीतः,—मानोन्मानसङ्कीर्णसङ्करविक्रये। मानं मापकादि। उन्मानं तदादिमापनेन विक्रयः। सङ्कीर्णं द्रव्यान्तरमिश्रणम्। सङ्करः सङ्कीर्य्यत इति व्युत्पत्त्या। द्रव्यं कु[सु]म्भादि।

अथ विनिमयः।

यद्यपि द्रव्यविनिमय इतिस्मृतेः क्रयोऽपि विनिमय एव तथापि लोके साक्षादुपयोगिद्रव्यं गृहीत्वा द्रव्यादानं विनिमय उच्यते। कपर्द्दकताम्रमुद्रादिग्रहणपूर्व्वकं द्रव्यादानं विक्रय

उच्यते। द्रव्यहारद्वैविध्येन पदार्थद्वैविध्यं स्मृतावपि क्रयस्य परि-वृत्तिश्चेत्येवं निर्देशभेदो दृश्यते तेन येषां पदार्थानां विक्रये दोषः स विनिमये नास्ति। कपर्दकसङ्कलनया यदि द्रव्यमेव मूल्य-रूपेण गृह्यते तदा क्रय एव। तदा च क्रयदोषः स्यादेव। न च येषामेव द्रव्याणां रसारसैर्निमेतव्य इत्येवं विनिमयः श्रूयते तेषामेव विनिमयदोषाभावो नान्येषां विनिमये दोषः स्यादिति वाच्यं तथा सति परिसंख्यायां त्रिदोषापत्तेः। न च विनिमयस्य विक्रयविशेषत्वे दोषप्रसङ्गे प्रतिप्रसवार्थं वचनम्। यत्र प्रतिप्रसववचनं नास्ति तत्र दोष एवेति वाच्यम्। व्यवहार-द्वैविध्येन क्रयत्वसिद्धेः। किन्त्वप्राप्तविध्यपेक्षया नियमविधित्वाच-वात् तेषु द्रव्येषु विनिमये द्रव्यविनिमयः। सोमाभावे पूतिका-प्रतिनिधिनियमवदिति। द्रव्यान्तरे यथेष्टद्रव्यैरेव विनिमयेन दोष इति। नन्वेवं

विनिमयस्तु रसादीनां विक्रयो नैव दुष्यति।
यज्ञार्थदक्षिणानाञ्च प्रजापतिवचो यथा।

इति। हारीतेन विनिमयरूपे विक्रये रसादीनां दोषा-भावादिति चेत् मैवं तत्र रसादिविनिमये दोषाभावमनूद्य यज्ञार्थ-दक्षिणाविक्रये विभागार्थं अश्वादेः क्रियमाणे ऋत्विजां न दोष इति कथ्यते अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः।

तत्र विनिमयः। वशिष्ठः,—रसा रसैः समतो वा न्यूनतो वा विनिमातव्याः। नत्वेव लवणं रसैः। तिलतण्डुलपक्वान्न-विद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्त्तकेन। न्यूनत इति स्वयं न्यून-

ग्रहणेनेत्यर्थः। तिलतण्डुलानुवृत्तावापस्तम्बः,—विहितश्चैषां मिथो विनिमयोऽन्नेनान्नस्य। मनुष्याणां मनुष्यैः। रसानां रसैः। गन्धानां गन्धैः। विद्यया विद्यानाम्। गौतमः,—विनिमयस्तु रसै रसानां पशूनाञ्च। न लवणकृतान्नयोस्तिलानाञ्च समेनासमेन तु पक्वान्न[स्य] सम्प्रत्यर्थे। पशूनां पशुभिरित्यर्थः। पक्वान्नस्य सम्प्रत्यर्थं आमस्य तदानीमुपयोगाय पक्वान्नं दत्त्वा संग्राह्यमित्यर्थः। लवणस्य च रसत्वेन रसैन विनिमये प्राप्ते पर्य्युदासः। तेन लवणव्यतिरिक्तरसै रसानि मातव्यानीत्यर्थः। एवञ्च तस्य रसव्यतिरिक्तद्रव्यान्तरेण विनिमये दोष इति प्रतिभाति।

इति वाणिज्यप्रकरणम्।

एवं वाणिज्येन जीवनासम्भवे कुसीदवृत्त्या जीवेत्। एतस्य च स्वयं कृतमपि काम्यम्। स्मृत्यन्तरे च।

बहवो वृत्तिदोषा ये ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः।
सर्व्वेषामपि चैतेषां कुसीदमधिकं विदुः॥

इति प्रशंसादर्शनाच्च।

यत्तु नारदः,—

आपत्स्वपि च कष्टासु ब्राह्मणो न च वार्द्धुषी।
वृद्धिस्तयोक्ता धान्यानां वार्द्धुष्यं तदुदाहृतम्॥

छागलेयः,—

न कुर्य्याद् ब्राह्मणो वृद्धिं ब्रह्महत्याविशेषतः।
ब्रह्महत्याञ्च वृद्धिञ्च तूलया समतोलयत्॥

इति वचनात् कृषिवाणिज्यादिवैश्यवृत्तिसम्भवे न कर्त्तव्यं कुसीदम्। प्रशंसावाक्यं कृषिवाणिज्यासम्भवविषयम्।

मनुः,—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत्।
कामन्तु खलु धर्म्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽल्पकम्॥

धर्म्मार्थं कृषिवाणिज्यासम्भवेऽवश्यकर्त्तव्यधर्म्मार्थमित्यर्थः। पापीयसे हीनवर्णाय। अल्पकं अवश्यकार्य्यार्थम्। नतु भोगार्थमित्यभिप्रायः। व्यासः,—

सबन्धे भाग आशीतः साष्टभागः सलग्नके।
निराधानं द्विकशतं स्यात्सलाभ उदाहृतः॥

सबन्धके ऋणप्रयोगे आशीतो भागः। अशीतिकार्षापणे कार्षापणं मासेन वर्द्धते। सलग्नके यत्र दर्शनप्रत्ययवानेकत्र प्रतिभूस्तिष्ठति तत्र धनप्रयोगे पणद्वयाधिककार्षापणो वर्द्धते। अशीतितमभागस्याष्टमांशप्रवेशात्। निराधाने बन्धकप्रतिभूरहिते द्विकशतं द्विसहितं शतं गृह्णीयात्। शतपणस्य मासि पणद्वयवृद्धिरित्यर्थः। एतच्च ब्राह्मणात्। याज्ञवल्क्यः,—

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुः पञ्चकमन्यथा।

शतपणस्य ब्राह्मणात् पणद्वयवृद्धिग्रहणम्। क्षत्रियात् पणत्रयग्रहणम्। वैश्याच्चतुःपणी। शूद्रात् पञ्चपणी। मासि मासि वृद्धिरित्यर्थः। तथा—

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्राद् विंशकं स्मृतम्।

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्। समुद्रगाः पोतवणिजः। कान्तारगेभ्यः

शतपणस्य दशपणवृद्धिर्मासि मासि ग्राह्या। सामुद्रेभ्यः पण-शतस्य विंशतिपणवृद्धिर्मासि मासि ग्राह्या। मूलनाशस्य शङ्कि-तत्वात्।

याज्ञवल्क्यः,—

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणापरा।
वस्त्रधान्यसुवर्णानां चतुस्त्रिद्विगुणापरा॥

पशुस्त्री यदि व्याधेर्ह्रीयते तदा तस्य सन्ततिवृद्धिः। रसस्य वृद्धार्थं दत्तस्य मासि मासि वृद्धिं चेन्न गृह्णाति तदा बहुकालातिक्रमेऽपि अशीतिभागद्विशतादिक्रमेणाष्टगुणपर्य्यन्तमेव अतोऽधिकत्वेऽपि न ग्राह्यम्। एवं वस्त्रे चतुर्गुणपर्य्यन्तं वृद्धिः काष्ठा। धान्ये त्रिगुणपर्य्यन्तम्। हिरण्ये द्विगुणपर्य्यन्तम्।

मनुः,—

धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम्।

शदः क्षेत्रफलं लवो मेषलोमानि वाह्योऽश्वबलीवर्द्दादिः। एतेषु पञ्चता नातिक्रामति पञ्चगुणपर्य्यन्तं वृद्धिर्भवतीत्यर्थः। अत्र धान्यस्य त्रिगुणं पञ्चगुणं वा अधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षादि-कालवशेन व्यवस्थितम्। वशिष्ठः,—द्विगुणं हिरण्यम्। त्रिगुणं धान्यम्। धान्येनैव रसा व्याख्याताः। पुष्पफलानि चातुलाघृत-मष्टगुणम्।

कात्यायनः,—

मणिमुक्ताप्रबालानां सुवर्णरजतस्य च।
तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकैश्याविकस्य च॥

कौष्यं कीटप्रभवं आविकं कम्बलादि। बृहस्पतिः,—

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धि स्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके।
धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाहलवेषु च॥

बृहस्पतिः,—

तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्म्मास्थिवर्म्मणाम्।
हेतिपुष्पफलानान्तु वृद्धिस्तु न निवर्त्तते॥

एतद्विगुणाधिकं मासि मास्यनर्पणे। मासि मासि ग्रहणे तु द्विगुणाधिकमपि बहुकालेन वर्द्धते। तथा पुरुषान्तर-सञ्चारादिनाधिकवृद्धौ न दोषः। सकृदाहितेति मनुवचनात्। याज्ञवल्क्यः,—

[1]बहुवासकृतां वृद्धिं सर्व्वे सर्व्वासु जातिषु।

स्वयमेतदशीतिभागन्यूना ततोऽप्यधिका वा धनिकाध-मर्णाभ्यां कृतसबन्धके वर्द्धते न वा तदा तामेव वृद्धिं विदुः। अन्यत्र न्यूनग्रहणे न दोषः। अधिकस्यात्मकृतत्वेऽपि ग्रहणे न दोषः। अशीतिभागं द्विकशतं वा गृह्णानो न भवत्येव किल्बि-षीति वचनात्।

तथा कृतवृद्धिः। कात्यायनः,—

कृत्वोद्धारमदत्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत्।
ऊर्द्धं मासत्रयात् तस्य तदर्द्धं वृद्धिमाप्नुयात्॥

---

(१) मुद्रितयाज्ञवल्क्यस्मृतौ न दृश्यत एष श्लोकार्द्धः। (Ānandāçrama series.)

पथि गृहीत्वा यो मूल्यमदत्वैव दिशं व्रजेत् ।
ऊर्द्ध्वं मासत्रयात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।
याचमानो न चेत् दद्यात् वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥
यो याचितकमादाय तमदत्वा दिशं गतः ।
ऋतुत्रयस्योपरिष्टात् धनं वृद्धिमवाप्नुयात् ॥

अथावाह्या वृद्धिः ।

याज्ञवल्क्यः,—

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।
[1]मध्यस्थस्थापितस्यास्य वर्द्धते न ततः परम् ॥

नारदः,—

पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो यच्चाभिहारिकम् ।
वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नापि वर्द्धिताः ॥

आभिहारिकं छलेन । आक्षिकं द्यूतोत्थम् ।

कात्यायनः,—

धर्म्मशस्यासवद्यूतपण्यमूल्येन सर्व्वदा ।
त्रिशुल्केन च वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च ॥

---

(१) मुद्रितयाज्ञवल्क्ये,—मध्यस्थस्थापितं तत्स्यात् वर्धते न ततःपरम् । AnandaÇrama series व्यवहाराध्यायः ऋणादानप्रकरणम् ।

सम्वर्त्तः,—

न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षेपे च तथा स्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृतः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ ह्रापिते ।

अथ गर्हिता वृद्धिः ।

मनुः,—

नातिसंवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिर्न च ग्राह्या कारिका कायिका च या ॥

मासमारभ्य संवत्सरपर्य्यन्तं वृद्धिनिर्णय उत्तमर्णेन कर्त्तव्यः । अधिकमधमर्णो चेच्छया । संवत्सरादूर्द्ध्वमपि वृद्धिं दास्यति यदि मया ऋणं देयमिति समयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । एवञ्च भूम्यादौ बन्धककरणे समयसमाचारो लाभमूल एव । न चादृष्टां शास्त्रेणानिरूपितामशीतिभागाधिकां स्वयं कृतामपि न गृह्णीयात् ।

याज्ञवल्क्यः,—

(१)वृद्धेर्वृद्धिश्चतुर्वृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका ।

इच्छाकृता किरिका स्यात् कायिकाकायकर्म्मजा ॥

नारदमते—अशीतिभागस्य प्रतिदिनं व्यवस्थां कृत्वा दिने

---

(१) मुद्रितयाज्ञवल्क्ये न दृश्यत एष श्लोकः Ānandāçrama series.

दिने ग्रहणं कायिकेत्युक्तम्। एतेन मासवृद्धिरपि पीड़या प्रतिमासमवश्यं न ग्राह्या। किन्त्वधर्मत्वाच्छन्देनेत्युक्तं भवति।

मनुः,—

धर्म्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च।

धर्म्मेण सत्यबलेन व्यवहारेण साक्ष्याद्युपन्यासेन। छलेन उत्सवादिव्याजेन। अलङ्करणादिग्रहणात्। आचरितेन अभोजननिगड़बन्धनादिना।

याज्ञवल्क्यः,—

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म्म कारयेत्।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्॥

अधिकं विज्ञानेश्वरनिबन्धादावनुसन्धेयम्।

इति कुसीदवृत्तिप्रकरणम्।

कुसीदवृत्त्यसम्भवे पाशुपाल्यम्। मूल्यं गृहीत्वा गोमहिषीजातिरक्षणम्। गोषु विशेषः। शङ्खलिखितौ—गां रक्षेत्। तासु पीतासु पिबेत्। तिष्ठन्तीषूपविशेत्। न स्वयमुत्थापयेत्। शनैरार्द्रशाखया पृष्ठतोऽभिहन्यात्। नातीर्थे न विषमे नाल्पोदके अवतारयेत्। बालवृद्धरोगार्त्तश्रान्तमुपासीत शक्तितः। प्रतिकारं कुर्य्यात्। गवामेषधर्म्मोऽन्यथाभिप्लवः। ब्रह्मपुराणे,—

उन्मार्गगां तर्जयेत् तां क्षीरवृक्षोत्थविल्वजैः।
हे श्रीमातर्मां पाहि वत्सायेति ब्रुवन् वचः॥

गोब्राह्मणार्थे संग्रामे निहतः शङ्करं पदम्।
गोपकश्चेन्नरो याति किं पुनर्ब्राह्मणादयः॥

इति पाशुपाख्यम्।

अथात्यन्तापद्वृत्तयः।

तत्र न वृत्तिसङ्करं कुर्य्यादिति वृत्तिसङ्करनिषेधातिक्रमेणापि वर्त्तनम्। न च क्रय्यादिपरवृत्तिपरस्य प्रतिग्रहालाभे योगानौचित्याद् वृत्तिसङ्करनिषेधः सद्वृत्तिकाले न्यायप्राप्तक्रुद्वृत्तिनिषेधानुवाद इति वाच्यम्। अतोऽन्यतमया वृत्त्या वर्त्तयनित्यनुवादायोगात्। किन्तु विपत्तौ नियमान्तरवदयमपि नियमस्त्याज्य एव। तथाच गौतमः,—सर्व्वथा वृत्तिरशक्तौ। सर्व्वथा प्रतिषिद्धवृत्तिसङ्करादिभिरिति लक्ष्मीधरः। यच्छङ्खलिखितौ,—नान्तरितां नाविशिष्टां नाधिकां नासमां न हीनां न कुत्सितां नानर्थकरीं वृत्तिं लिप्सेत्। अन्तरिता व्यवहिता। यथा क्षत्रियस्य शूद्रवृत्तिः। विशुद्धासम्भवेऽविशुद्धा प्रतिग्रहरूपा। अधिका तूत्कृष्टवर्णसम्बन्धिनी। असमा अवश्यभृत्यभरणासम्बन्धा। हीना वर्णसम्बन्धिनी। कुत्सिता गर्हिता चौर्य्यवर्ज्जिता। अनर्थकरी अहिता। हारीतः,—अपरे स्ववृत्तिश्चिकित्सितम्। उपपतिवृषवेश्योपजीवनम्। वणिक् किरटकवार्द्धुषिकौ। अनृता कितववृत्तिः। विवादप्रेष्यवृत्तिस्तार्किकवृत्तिः। राजपौरुषादिभिर्स्रीजीवनं वकवृत्तिः परस्वापहरणं स्तेयवृत्तिः। वधबन्धोपजीवनप्रभृतय-

श्वैताः किल्बिषवृत्तयो भवन्ति। किल्बिषवृत्तयो निरयानुशिष्टाः पापयोनिषु जायन्ते। वृषवेश्योपजीवनं गोषु वृषदानेन मूल्य-ग्रहणम्। वणिक् पण्योपजीवनम्। किरटी घृतादिविक्रयी। निषिद्धवृद्ध्युपजीवी वार्द्धुषी। एतत्त्वनृतवृत्तिः। कलहेन जीवनं विवादवृत्तिः। सेवया प्रेष्यवृत्तिः। हेतुवादजीवनं तार्किकवृत्तिः। राजभयदर्शनेन उत्कोचग्रहणं राजपौरुष्यम्। देवलः,—

चिकित्सां ज्योतिषं रूपं शकटं तिलपातनम्।
सुरातुलाञ्च नाजीवेत् पुत्राचार्य्यत्वमेव च॥

रूपं अर्जनार्थं शरीरशोभाकरणम्। शकटं वाहनान्मूल्य-दानेन। सुरा विक्रयेण। परस्य द्रव्यस्य क्रयादिकालोत्तलनया जीवनं तुला। पुत्राचार्य्यत्वम् अध्याप्य पुत्रान् धनग्रहणम्। मनुः,—

नेहेतार्थं प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्म्मणा।
न कल्पमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः॥

प्रसङ्गेन गीतवाद्यादिना। यतस्ततोऽभिशस्तपतितादेः। अति-कष्टायामप्यापदि एतान् न कुर्य्यादित्यर्थः। अतिकष्टापद्दुर्भिक्षादौ सामान्यानुज्ञातं सर्व्वमेव कर्त्तव्यम्। किन्तु विशेषेण यस्यानुज्ञा तदसम्भवे पूर्व्वोक्ताः कुवृत्तयः।

अथ विशेषविहिताः ।

अत्र मनुः,—

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।
[1]धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः ॥

विद्या गारुड़ादिविद्या । शिल्पं चित्रादिकर्म्म । भृतिर्वेतनम् । कर्म्मकरणार्थम् । सेवा प्रसिद्धा । धृतिर्धैर्य्यम् । गर्हितकृषिवाणिज्यकुसीदानामत्र निर्द्देशः । बृहस्पतिः,—

सेवा गोशकटारामयाच्ञाआवृत्तिर्वणिक् कृषिः ।
अनूपं पर्व्वतो राजा विपत्तौ जीवनानि तु ॥

अनूपं जलप्रायो देशः । शालूकाद्याहरणेन । राजा सर्व्वप्रकारवृत्त्यसम्भवे अशास्त्रवृत्त्यराजन्यप्रसूतोऽपि प्रतिग्रहेण जीवनहेतुः । छागलेयः,—

शकटं शाकटी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
अनूपं पर्व्वतो राजा विपत्तौ नृप वृत्तयः ॥

शाकटी शाकटिकः । एतद्द्वयं धान्यादिवहनमूल्यभावेन । जालं मत्स्यादिहरणेन । अस्यन्दनम् एकत्रावस्थानम् । व्ययाधिकविरहात् । ऋणादिलाभाच्च जीवनं फलमूलाहरणेन । यत्तु हारीतस्मृतौ शकटनिन्दनं तत् सुखविषयम् । यथाह युक्तभारमयोगक्षेमपञ्चशून(?)मनो मन्यते । दशशूनं (?) रात्रौ । शतशूनं (?) वर्षासु । तस्मान्न रात्रौ चरेन्न वर्षासु । मासेन क्लिन्नोवृत्तिः पतति । धर्म्मविद्योऽग्निदेवातिथिगृहयज्ञोपकरणेनानेनोभवतौ

(१) मनु reads गिरिर्भैक्ष्यं ० ।

त्याहुः। शतयून(?)मित्ययन्त्वम्। भारो व्रीह्यादिसमूहः। अयोग्य-शाकटिकाधिष्ठितत्वेनायोगक्षेममनः शकटं रात्रौ दग्धयूनम् (?)। अग्न्याद्युपकरणसमिदाहरणादनेनो निष्पापो भवतीत्यर्थः।

गौतमः,—सर्व्वथातुवृत्तिरशक्तावशूद्रेण तदप्येके प्राणसंशये। तद्वर्णसङ्करोऽभक्ष्यनियमस्तु प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत। अशक्तौ सर्व्ववृत्त्यसम्भवे अशूद्रेण सेवादि। शूद्रवृत्तिव्यतिरेकेण सर्व्वथा वृत्तिसङ्करादिनापि वृत्तिः। शौद्रमपि प्राणसङ्करे तद्वर्ण-सङ्करः। शूद्रवर्णसहासनादिनियमवृत्तिरित्यर्थः। अङ्गिराः,—

व्याधितस्य कदर्य्यस्य कुटुम्बात् प्रच्यावितस्य।
अथानङ्गप्रचालस्य भिक्षाचर्य्या विधीयते॥

मनुः,—

तथैव सप्तमं भक्तं भक्तानि षड्नश्नता।
अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः॥
खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते।
ख्यातव्यन्तु तदा तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति॥

स्वामिनि पृच्छति वक्तव्यमुपवासत्रयं कृतमलाभे न तेन नीयत इति। इदं चाब्राह्मणात्। अब्राह्मणाद्धरेदिति याज्ञवल्क्यात्। ब्राह्मणयोरपि नित्यकर्म्महीनयोर्हर्त्तव्यम्।

दस्युनिष्क्रिययोश्च स्वमजीवन् हर्त्तुमर्हति।

इति मनुवचनात्।

अधिकारी तु यो यस्य सदस्यस्तस्य कीर्त्तितः।
तस्यापि योत्तमेनैतदकार्य्यं कर्म्मगर्हितम्॥ (?)

इति हारीतवचनं स्वस्थविषयम्। अधिकारः परद्रव्यरक्षणाय व्ययादिकरणेनोपजीवनम्।

याज्ञवल्क्यः,—

आपद्गतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः।

न लिप्यतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः॥

अत्र येषां निषिद्धानां कथञ्चिदनुज्ञातेऽप्यत्यन्तकष्टापदि दोषाभावः। येषां विशेषानुज्ञा नास्ति किन्तु सामान्यानुज्ञा तत्र कियान् दोषः।

तदुक्तं भट्टैः—

एकं विनाप्यनुज्ञानात् क्रियते न्यायसम्भवात्।

क्रियतेऽनुज्ञया चान्यद् विशेषस्व तयोर्महान्॥

सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद् विशेषो हि विधिय्यते।

विशेषोऽत्यन्तनिर्दोषस्तोकदोषेतरा क्रिया॥

तथा,—

तत्रत्यपापशेषाणामन्ते शौचं विधीयते।

कर्म्मणा येन केनेह मृदुना दारुणेन वा॥

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्म्ममाचरेत्।

धर्म्मश्च प्रथमं तावत्प्रायश्चित्तात्मको भवेत्॥

ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति।

इति नित्याचारप्रदीपे तृतीयभागकल्पे वृत्तिनिर्णयप्रकरणम्।

अथ तृतीयभागे देवतायतनगुरुधार्म्मिकब्राह्मण-गृहगमनम्। योगक्षेमार्थमीश्वर-सन्निधिगमनञ्च।

अलब्धलाभो योगः। लब्धपरिपालनं क्षेमः। मनुः,—

देवतान्यधिगच्छेच्च धार्म्मिकांश्च द्विजोत्तमान्।
ईश्वरं चैव रक्षार्थे गुरूनेव च पर्व्वसु॥
अभिवादयेत वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम्।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात्॥

तथा—

ऊर्द्धं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारस्तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम्॥

बृहस्पतिः—

सांख्यं सामोधिकैः कुर्य्यादुपेयादीश्वरं सदा।

इदं देवायतनादिगमनं मनुना स्नातकव्रतमध्ये गणितम्।

ततोऽन्यतमया वृत्त्या वर्त्तयन् स्नातको द्विजः।
स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत्॥

इत्युपक्रम्य वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादित्यादिना स्नातकधर्म्मांश्चोक्त्वा अन्ते च पुत्रे सर्व्वं समासज्य ब्रह्मध्याननिष्ठो भवेदित्युक्त्वा—

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।
स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥

इत्युपसंहृत्य—

एतेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ।
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति फलमुक्तम् । तत्रोपक्रमोपसंहारेण सर्व्वेषां फलोद्देशेन विधानप्रतीतेः । नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन इत्यादीनामपि निषेधरूपाणां पर्य्युदासरूपेण प्रसङ्गपदवाच्यगीतवाद्यकरणकधनार्थचेष्टाप्रसङ्गे तदभावसङ्कल्पः कार्य्य इत्येवं व्रतविधानरूपेण गम्यते । यद्यपि पर्य्युदासत्वेन नोपलक्षणादोषस्तथापि व्रतानीमानि धारयेदिति प्रथमं व्रतस्य विधेयत्वप्रतीतेः । तस्य स्वरूपज्ञयैव उत्तरवाक्यानि त्वन्तरावाक्येभ्यो गृह्यन्ते । यथोच्चै ऋचा क्रियत इत्यादौ प्रथमं त्रयोवेदा अजायन्त इत्येवं वेदानां विधिसम्बन्धप्रतीत्या पश्चात् प्रतीत्य ऋगादिपदं लक्षणावृत्तं कल्पते । विधिमात्रन्तु वाक्याद् गृह्यते । तथेह व्रतसविधेयत्वनिषेधवाक्यानामपि व्रतविधिरूपत्वम् ।

ननु चैवं ब्राह्मणताड़नादौ—

शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति द्विजन्मनः ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥

तथा—

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।
स पर्य्यायेण यातीमान् नरकानेकविंशतिः ॥

इत्यादिरूपेण निषेधापेक्षितनरकादिफलवर्णनमसङ्गतम्। निवृत्तिसङ्कल्परूपव्रतस्य फलार्थाभिधेयत्वेन निषेधाभावे तदतिक्रमे नरकपाताभावात्। तथाच संख्याधिकरणे,—यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयेत्। यः शोणितं कुर्य्यात् यावतः पांशून् सङ्गृह्णीयात् तावतः परिसंवत्सरान् स्वर्गान् लोकान् न प्रजानीयात् तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेन्न शोणितं कुर्य्यात् इत्युदाहृत्य निषेधरूपत्वेन निवर्त्तनापेक्षितानिष्टफलत्वेन नरकसाधनत्वं ब्राह्मणावगोरणादि-रूपनिषिद्धकर्म्मणो यदुक्तं तदविरुद्ध्यते। यच्च प्रजापतिव्रते नेक्षे-तोद्यन्तमादित्यमित्याद्युदाहृत्य स्वरूपेणानीक्षणसङ्कल्पे विधेय उक्तः तत्र विपर्य्यये नरकपाताश्रवणादेव ता ह्येनसा युक्तो भवतीति फलश्रवणादेव तथोक्तम्। एवमिहापि यत्र निषेध अनिष्टफलश्रवणं नास्ति तत्रास्तु नानोपक्रमोपसंहारयोर्व्रतरूप-प्रतीतेः।

स्नातकव्रतकल्पश्च सह वृद्धिकरः परः।
अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित्॥
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते।

इति फलश्रवणाच्च पर्य्युदासरूपेण निवृत्तिसङ्कल्परूपस्य व्रतस्य विधानम्। नरकपातावनिष्टपातश्रवणस्थले कथं पर्य्युदास इति चेत् उच्यते यथाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासपशुसोमादेः श्रुतौ तत् तत् फलावनिहितस्य यजनादेश्च धनप्राप्तिरूपेष्टफलार्थस्य याव-ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिविधानात् पृथगेव फलार्थित्वं याजनादौ तु नियमस्यैव स्नातकव्रतत्वम्। किम्बहुना मेहनादौ

देशकालदिङ्मुखादिनियमस्यापि स्नातकव्रतत्वम् । एवं निषेधत्वे-नान्यत्र नरकपातादिफलत्वेऽपि ब्राह्मणावगोरणराजप्रतिग्रहा-दीनां संयोगान्तरे चेह स्नातकव्रतरूपत्वमपि । यथा सत्यवदन-स्यानृतवदननिषेधसङ्कल्पस्यापि स्नातकव्रतत्वम् । दर्शपौर्णमासा-दिप्रकरणपाताच्च असत्यवदनप्रतिषेधस्य धर्म्माङ्गत्वम् । तदुक्तं विधिर्वा संयोगान्तरादिति । अनृतवदने दोषश्रवणाच्च पृथगनृतवदनस्य निषिद्धत्वं विधिसंयोगभेदादेव तत्र प्रायश्चित्तभेदवत् । इहापि ब्राह्मणावगोरणाभावसङ्कल्पातिक्रमेण नरकपातफलनिषेधातिक्रम प्रायश्चित्तम् । गुरुः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तौ च लघुद्रव्यकम्

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ।

इति विधानात् । अतएव

यत्कर्म्म कुर्व्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत्प्रयत्नेन कुर्व्वीत विपरीतं विवर्जयेत् ॥

इत्यन्तमनुवचने आत्मतुष्टेः पुनर्वचनं स्नातकव्रतत्वज्ञापनार्थ-मिति लक्ष्मीधरः । अत्र स्नातकव्रतलोपे प्रायश्चित्ताम्नानादेवा वश्यकर्त्तव्यतालाभात् अवश्यकर्त्तव्यस्य काम्यफलार्थत्वे विरोधात् । स्वर्गायुर्यशो ब्रह्मलोकादीनामर्थवादोपस्थितत्वे ह्यपि न फलत्वं किन्तु श्रुतिमात्रोपयुक्तं नित्यकर्म्मान्तरवत् पापक्षय एव फलं सत्वबुद्धिपदेनात्मपापक्षयस्य विवक्षितत्वादपेतकल्मष इति च व्यक्तमभिधानात् । तत्तद्विधिभेदाच्च प्रत्येकमेव व्रतत्वम् । व्रता-नीति बहुवचनाच्च न राजसूयवदेकप्रयोगत्वम् । अतएव क्रमादरः । यथाकालमेव विध्यन्तरानुसारादनुष्ठेयः ।

अथवा येषां बलवता प्रमाणेन निषिधरूपत्वं गम्यते स्नातकव्रतकाण्डान्तःपातित्वेऽपि तासां पृथगेव निषेध्यत्वं यथा दर्शपौर्णमासप्रकरणपठितानामपि पूपानुमन्त्रणादीनामुत्कर्ष इति।

अतएव—

वारिदः तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः।

इत्यादेः पृथक् फलार्थं विहितस्य दानस्य स्नातकव्रतत्वम्। तथासति सर्व्वदा दानानां प्रत्यहमकरणे दोषापत्तेः। किन्तु धनत्वेन किञ्चिदेव दानं स्नातकधर्म्मः। एकस्मिन्नेव दत्ते स्नातकव्रतमनुष्ठितं भवति। तत्र मानसकायिकदशेन्द्रियद्वारकप्रवृत्तीनां तद्द्वारकद्वादशविधप्रसङ्गनिवृत्तानां भेदाच्च मानससङ्कल्परूपं व्रतं द्वादशविधं भवति। तत्र मानसं यज्ञदानपूर्त्ततपोध्यानभेदात् पञ्चविधम्। निवासभोगस्नानसङ्करवर्जनभेदेन चतुर्व्विधम्। कायिकं प्रतिग्रहगुरुशुश्रूषादिपाणिजं गमनागमनादिचेष्टादिकं पादिकं मैहनसम्बन्धि पायुजं मूत्रोत्सर्गब्रह्मचर्य्यादिसम्बद्धमौपस्थकं घ्राणमाघ्रेयात् घ्राणं भक्ष्याभक्ष्यं पेयापेयं रासनिकं अवलोकनीयावलोकनं चाक्षुषं स्पृश्यस्पर्शस्त्वाचिकः श्रव्यश्रवणं श्रौतिकमिति। तथाच—

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं वैश्यमानवैः।

इति पद्मपुराणे। गीतायाम्—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि।
ये जनाः कर्म्म कुर्व्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये॥

मनुः—तच्च मानसे यज्ञादि।

व्यासः,—

प्रधानं वैदिकं कर्म्म गुणभूतमथेतरत् ।

गुणनिष्ठोऽतिप्रमाणं बाधयन् यात्यधोगतिम् ॥

गुणनिष्ठः सत्याचारनिष्ठः । अतिप्रमाणं वेदः । मनुः,—

अग्निहोत्रञ्च जुहुयादाद्यन्तेद्युनिशोः सदा ।

दर्शेन चार्द्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना ह्ययनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥

ऋत्वन्तेऽध्वरैश्चातुर्मास्यैः ।

याज्ञवल्क्यः—

कर्त्तव्याऽग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ।

एषामसम्भवे कुर्य्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ॥

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद् द्विजः ।

प्राक् सौमिकीः क्रियाः कार्य्या यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ।

वैश्वानरीं प्रक्रम्य मनुः,—

क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे ।

वशिष्ठः,—अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत दर्शपौर्णमासाग्रयणेष्टिचातुर्मास्यपशुसोमैश्च यजेत् । नैयमिकं ह्येतादृशं संस्तुतञ्च नित्यमिकं नित्यं ऋणसंस्तुतं जायमानो वै ब्राह्मण इति सोमाकरणे ऋणस्तुतिः । देवलः,—हुतः अहुतः प्राहुतः शूलगवः बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोमश्चेति प्राक् संस्थाः सप्त अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावाग्रयणमयनयज्ञश्चातुर्मास्यानि सौत्रा-

मणिरिमा हविर्यज्ञसंस्थाः सप्त अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रो आप्तोर्याम इति इमाः सोमसंस्थाः सप्त। एकविंशतिविधो यज्ञाध्वरो वेदोक्ता वाजिमेधराजसूयपौण्डरीकगोसवादयो महायज्ञाः। एतावदिति कालमुद्दिश्य यज्ञानुष्ठानं सत्रम्। पक्वापक्वान्नेन पञ्चयज्ञप्रवृत्तिर्हुतम्। देवेभ्यो होमः स्मार्त्तेऽग्नौ प्रहुतो ब्राह्मणाय पक्वान्नदानमहुतो बलिहरणं शूलगवः स्मार्त्त एव। पुंगवः पशुयागः। बलिहरणं सर्पबलिहरणम्। प्रत्यवरोहणं मार्गशीर्षप्रत्यवरोहणमित्याद्युक्तम्। एतावदिति द्वादशरात्रादिसहस्रदिनपर्य्यन्तं कालमपेक्ष्य विहितं सत्रमित्यर्थः। एवं प्रकारेण यज्ञस्य वृत्तिः पञ्चपदा पञ्चप्रकारा प्राक्संस्था हविर्यज्ञसंस्थाः सोमसंस्था महायज्ञाः सौत्रामणी चेति। हारीतेन यज्ञप्रकारान्तरेण यज्ञसंस्था दशहोमः अष्टकानुष्ठानं पत्नादिकरणं अमावास्यादिश्राद्धं श्रवणाकर्म्म आग्रयणक्रिया आश्वयुजीकर्म्म। अथैमान्यजस्राणि भवन्तीत्युपक्रम्य बौधायनेन प्रतिवसन्तसोमपर्य्यन्तं दर्शिताः। तथा जावालेनाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासाग्रयणचातुर्मास्यपशुबन्धसोमानुक्त्वा इष्ट्या युक्तो न संशय इत्युक्तम्। विष्णुः,—

नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते सुखम्।
अनिष्टयज्ञोऽपूतात्मा नश्यति चलपर्णवत्॥
यजमानस्य ये निन्दां प्रवदन्त्यबुधा जनाः।
यज्ञाषोढ़न्तु ते तस्य पापं गृह्णन्त्यचेतसः॥

यज्ञाषोढ़ं पापं यज्ञवैराग्यरूपम्। तथा प्रायश्चित्तविषये

गौतमः,—पुनस्तोमेनेष्ट्वा चरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां येऽश्वमेधेन यजन्तेऽग्निष्टुताऽभिशस्यमानं याजयेदिति च । वशिष्ठः,—

वैश्वानरीं व्रतपतिं पवित्रेष्टिं तथैव च ।
ऋद्वाहृत्ती प्रयुञ्जानः पुनाति दश पूरुषम् ॥

मनुः,—

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कदाचन ॥
प्राजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।
तत्राहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥

तथा—

रथं हरेदथाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।

इति । अत्राग्न्याधाने—

अश्वस्य ब्रह्मणे दानं केषाञ्चिच्छाखिनामिति ।

व्याख्यातेनान्यशाखिनामश्वस्य विभाज्य नयनमेवच । हारीतः,—असद्द्रव्यप्रणीतो यज्ञः स्रवति अनार्त्विक्प्रणीतो व्यथते अविद्यप्रणीतो नावकः सङ्कीर्णप्रणीतोऽसिद्धार्थोऽकृत्स्नोऽतेजस्कः विधिविहीनो यातयामः अध्रुवः सोपधोऽल्पफलोऽन्नद उपदस्यत्यदक्षिणोऽनृतः एते यज्ञस्योपसर्गाः । यैरुपसृष्टो यज्ञोऽनावुको भवति असद्द्रव्यं असद्वृत्त्यर्जितं द्रव्यं तद्द्रव्यकृतः स्रवति न फलति अनर्त्विजः यज्ञानुष्ठानज्ञानरहित—ऋत्विक् कृतः अविद्ययजमानप्रणीतो नावकः । नास्ति अवको रक्षको यस्य ।

सङ्कीर्णः पापकृत् तत्प्रणीतो निष्फलः। अकृत्स्नोऽङ्गहीन अतेजस्कः फलातिशयासमर्थः। विधिहीनः इतिकर्त्तव्यताहीनः। अध्रुवः अल्पकालफलदः। सोपधः दृष्टकीर्त्यर्थमनुष्ठितः। अन्नदः येनान्नं दीयते स उपदस्यति क्षीणो भवति। अदक्षिणः अनृतः मिथ्या भवति। मनुः,—

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते।

ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः॥

छागलेयः,—

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते।

दाता तत्फलमाप्नोति कर्त्ता च नरके वसेत्॥

इदं च यज्ञानुष्ठानार्थमेव शूद्रात् प्रार्थनात् पूर्व्वग्रहणे।

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद् विप्रो भिक्षेत—

इति भिक्षानिषेधात्। अयाचितस्य तु देवपित्रर्थं अन्यदित्यनन्त्या-स्येयत्वोक्तेः। एवं प्रतिग्रहादिरूपेण वृत्त्यर्थं शूद्रार्थं शूद्राद् ग्रहणे ततो यज्ञकरणेऽपि नायं दोष इति भाव्यम्। अतएव—

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत्।

इति यज्ञार्थमेव गृहीतस्य धनस्यानुपयोगे दोषः। हारीतः,—योन्वय इत्युक्ता यजति महान्तं वाक्रान्तं संवीक्ष्य स्वल्पेन कृतेच्छया न सर्वमुपयुनक्ति तत्र त्रैधातवीया प्रायश्चित्तिः। तथा उत्सृज्याग्निं प्रवसन् प्रवत्स्यन् वा वैश्वानर्य्या यजेत। अयाज्यं याजयिष्यन् अप्रतिग्राह्यस्य प्रतिग्रहीष्यन् वैश्वानर्य्या यजेत। तथा अभिशस्तो-ऽभिद्रोह अग्नावारुण्या यजेत। अभिद्रोहो गुरुमित्राद्यपकारी

आरब्धयज्ञस्य तु दैवाद् दक्षिणार्थद्रव्यासम्भवे दक्षिणाद्रव्यं यथा-निर्व्वाहम् । तत्र प्रकारमाह ।

मनुः,—

यज्ञश्चेत् प्रतिरुद्धः स्यादेकांशेनैव यज्वनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्म्मिके सति राजनि ॥
यो वा वैश्यो बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।
कुटुम्बात् तस्य तद् द्रव्यमाहरेद् यज्ञसिद्धये ॥
आहरेत् त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।
नहि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥
योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वाच सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥
आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।
तथा यशोऽस्य प्रथते धर्म्मश्चैव विवर्द्धते ॥

प्रतिरुद्धः विलम्बितः । आहरेत् तेन दीयमानमपि तदङ्गभूतं द्रव्यं तस्माद् गृह्णीयात् । वैश्यादलाभे शूद्रादपि बलादाहरेत । तदीयधनस्य सर्व्वथा यज्ञानुपयुक्तत्वेनोक्तविधिना यज्ञार्थं हरणेऽप्यदोष इत्यर्थः । शूद्रादलाभेऽन्योपि यः शतगुः सन्नाहिताग्निः सहस्रगुर्वा नासोमपस्तयोर्गृहाद्धर्त्तव्यम् । तयोरप्यलाभे यः प्रत्यहमर्जनेन धनं सञ्चिनोति न किञ्चिद्दानादिना व्ययं करोति तद्गृहादिकं साङ्गं कुर्य्यात् । धार्म्मिके सति राजनीति सर्व्वत्र सम्बध्यते । अधार्म्मिको राजा कदाचिदेवम्विधं शास्त्रमज्ञात्वा कदाचिद् दण्डयेन्निवारयेद्वा । गौतमः,—द्रव्यादानं विवाह-

सिद्ध्यर्थं धर्म्मान्ते प्रसङ्गे च। विवाहकालातिक्रमशङ्कया धर्म्मान्तस्याग्निहोत्रादेर्लोपप्रसङ्गे द्रव्यादानम्। शूद्रादिभ्यो बलेन द्रव्यमादेयमित्यर्थः। अङ्गिराः,—

खलक्षेत्रगतं धान्यं वापीकूपगतं पयः।
अभोज्यादपि तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः॥
विहितान्नेषु यज्ञेषु हविष्याग्रयणेषु च।
इष्टिं तत्र मतीं (?) कुर्य्यात् सुव्रतं न तु लोपयेत्॥

अभोज्यशूद्रादेर्यज्ञविच्छेदशङ्कया प्रतिग्रहः कर्त्तव्य इत्यर्थः। एवं च यज्ञानुष्ठानं ऋषियज्ञ इत्यादिना मनूक्तम्। तथा इन्द्रियवृत्तिरोधरूपेण वाचि प्राणहोमेन ज्ञानेन वा पञ्चयज्ञानुष्ठानं एतानेव महायज्ञानित्यादिना मनूक्तं कर्त्तव्यम्।

इति यज्ञरूपस्नातकप्रकरणम्।

अथ दानम्।

मनुः,—

शक्तितो यतमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना।
संविभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः॥

तथा—दानधर्म्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम्।

इति दानं स्नातकव्रतम्।

तथा—वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्॥

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूपदो रूपमुत्तमम् ॥
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम् ॥
यानशय्याप्रदो भार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रदः ।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ॥
सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

याज्ञवल्क्यः,—

हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
सकांस्यदोहा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणाः ॥
दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलानि तु ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तं ग्राह्यं साकाङ्क्षत्वात् ।

स्मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकाङ्क्षापूरणे सति ।

इति न्यायात् कांस्यपात्रमुधःसमानं तत्स्थाने धार्य्यम् । कांस्यदोहमिति स्मृत्यन्तरात् । ताम्रपृष्ठादिकं विकल्पेन ।

तथा—

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसम्मितान् ।
कपिला चेत् तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥

तथा—

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखी ।

---

(१) मुद्रितयाज्ञवल्क्ये,—सकांस्यपात्रा ० Anandāçrama series आचाराध्यायः दानप्रकरणम् ।

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्व्वेण विधिना ददत्।

पूर्व्वविधिः सुवर्णशृङ्गादिः। वत्सरोमसहितगोरोमसमान-युगमितस्वर्गः फलम्। गोदानानुवृत्तौ विष्णुः—शतप्रदो ब्रह्म-लोकम्। महाभारते—

गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते।

वृद्धवशिष्ठः,—

यत्किञ्चित् कुरुते पापं जन्मप्रभृति मानवः।
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुद्ध्यति॥
गवां शतं वृषश्चैको यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितः।
एतद्गोचर्ममात्रं हि प्राहुर्व्वेदविदो जनाः॥

तथा—

दशहस्तेन दण्डेन दशवंशान् समन्ततः।
पञ्च वाभ्यधिकं दद्यादेतद्गोचर्ममुच्यते॥

पञ्च वाभ्यधिकमेकस्मिन् पार्श्वे। बृहस्पतिः,—

अपि गोचर्ममात्रेण सम्यग्दत्तेन मानवः।
धौतपापो विशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते॥
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम्।
दश तान्येव गोचर्म्म ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः॥
राजाधिराजो भवति तद्धि दानमनुत्तमम्।
नगरञ्च तथा दत्वा राजा भवति भूतले।
कर्पटं खेटकं वापि ग्रामं वा शस्यशालिनम्॥
निवर्त्तनशतं वापि तदर्द्धार्द्धमथापि वा॥

अपि गोचर्म्ममात्रं वा दत्त्वोर्व्वीं सर्व्वभाग् भवेत्।
योजनार्द्धार्द्धविष्कुम्भमष्टभागायतं पुरम्॥

तथा—

वाञ्छन्ति पितरोऽप्येवं सर्व्वलोकव्यवस्थिताः।
यदस्मत्कुलजः कश्चिद् भवेदवनिदः क्वचित्॥

इति वचनात् पितृतारणार्थं भूमिदानम्। नामास्याः प्रियदत्तेति वचनात् प्रियदत्तामितिदानवाक्यम्। यमः,—रुक्मदः सर्व्वमाप्नोति। सर्व्वफलं पर्य्यायेण।

नन्दिपुराणे,—

कुञ्चलाः पञ्च मासास्तु मासैः षोड़शभिः स्मृतम्।
सुवर्णमेकं तद्दानाद् दाता स्वर्गमवाप्नुयात्॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

दत्त्वा कुञ्चलमात्रन्तु नरः पापात् प्रमुच्यते।
दत्त्वा तु मासकं तस्य फलं पुण्यमवाप्नुयात्॥

तथा त्रिसन्ध्यं सुवर्णदानात् सर्व्वपापक्षयः। आग्नेयपुराणे,—

पुष्ये वा जन्मनक्षत्रे विषुवे अयनेषु च।
ग्रहणे च व्यतीपाते संक्रान्तौ च दिनक्षये॥
यानमश्वमनड्वाहं हेम रूपमणी तिलान्।
ये प्रयच्छन्ति पापेषु नियताः सर्व्वदा मुने॥
न तेषां भैरवः पुण्याहर्त्तैषां दानमुत्तमम्।

सम्वर्त्तः—रूप्यदो रूप्यमुत्तमम्।

रत्नानाञ्च प्रदानेन राजैवेह प्रजायते।

तथा,—तिलपूर्णन्तु यो दद्यात् ताम्रपात्रं द्विजातये।
गुरौ प्रदक्षिणं शक्त्या सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रं द्विजातये।
सहिरण्यन्तु यो दद्यात् श्रद्धावित्तानुसारतः॥
सर्व्वपापविशुद्धात्मा लभतेऽत्र गतिं पराम्।
ताम्रपात्रं दशगुणं जघन्यं परिकीर्त्तितम्॥
द्विगुणं मध्यमं प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तमं स्मृतम्।
स्वर्णमेकं जघन्ये तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत्॥
त्रिगुणं चोत्तमे तद्वत् सुवर्णं दक्षिणेष्यते।

माहात्म्ये,—वैशाखी-पौर्णमासी-चन्द्रसूर्य्यग्रहौ माघ्याषाढ़ी-कार्त्तिकी-उत्तरायणं द्वादशी च कृष्णाजिनदानकालः। आहिताग्निः पात्रम्। गोमयोपलिप्ते कम्बलास्तरणम्। तत्र सशृङ्गं सखुरकृष्णाजिनास्तरणम्। दशसौवर्णिकं शृङ्गद्वयं सुवर्णेन दन्तपंक्तिद्वयं मुक्तानेत्रं विद्रुमौ लाङ्गूलं कृष्णाजिने तिलद्रोणेनाच्छादनं सुवर्णं नाभौ। पूर्व्वस्यां दिशि घृतपूर्णं कांस्यपात्रं मृन्मयपात्रञ्च। दक्षिणस्यां दिशि क्षीरपूर्णं तत्पात्रद्वयं पश्चिमे दधिपूर्णं तत्पात्रद्वयम्।

यानि चान्यानि पापानि मया लोभात् कृतानि तु।
लोहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै॥

इति मन्त्रेण तिलपूर्णलोहपात्रस्य वामपदे स्थापनम्।

यानि कानीह पापानि कर्म्मोत्थानि कृतानि वै।
कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा॥

अनेन मन्त्रेण मधुपूर्णकांस्यपात्रं दक्षिणपादे।

परापवादपैशुन्यात् पृष्ठमांसस्य भक्षणात्।
तत्रोत्थितञ्च पापं मे ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु॥

अनेनोत्कृष्टसुवर्णयुतं ताम्रपात्रं अग्रवामपादे।

कन्यानृतं गवां चैव परदारप्रधर्षणम्।
रौप्यपात्रप्रदानाद् वै क्षिप्रं नाशं प्रयान्तु मे॥

अनेनोत्कृष्टमुक्तायुक्तं रूप्यपात्रं अग्रदक्षिणपादे।

यद्‌यज्जन्मसहस्रेषु कृतं पापं कुबुद्धिना।
सुवर्णपात्रदानात् तन्नाशमीयात् जनार्द्दन॥

अनेन विद्रुमयुतस्वर्णपात्रं मध्ये। वामकर्णे दाड़िमफलं दक्षिणे बीजपूरं खुरचतुष्टयं शृङ्गाटकसर्व्वशाकसर्व्वफलयुतं नवरत्नाद्युत्तमरत्नत्रयेण गन्धैश्चालङ्करणम्। एवं कृष्णाजिनं प्रकल्प्य दानस्थानाद्दक्षिणे चम्पकशाखया सहितजलकुम्भं गात्रसम्मार्जनार्थं जीर्णपीतवस्त्रञ्च स्थाप्यम्। ब्राह्मणमग्निमन्तं वस्त्रद्वयेनाच्छाद्य गन्धाद्यैरभ्यर्च्च दद्यात् प्रीयतां वृषध्वज इति पुच्छदेशे प्रतिग्रहः। दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणं प्रेष्य मण्डलं कृत्वा तन्मध्ये पूर्व्वस्थापितजलकुम्भेन चम्पकशाखान्तरितेन स्नानं जीर्णपीतवस्त्रेण गात्रसम्मार्जनं अहतवस्त्रद्वयधारणम्। वस्त्रकुम्भयोश्चतुष्पथे प्रक्षेपः। समग्रभूमिदानफलम्। सर्व्वलोकजयकामचारिविमानेनाकाशगामित्वं पितृपुत्रमरणभार्य्यावियोगच्छेदानननुभूय कल्पान्तस्वर्गलाभः। स्कन्दपुराणे,—

शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम्।

भूचक्रं तेन दत्तं स्यात् सशैलवनकाननम् ॥

महाभारते,—

न तं त्यजन्ति पशवः संग्रामे विजयत्यपि ।

पुत्रं श्रियञ्च लभते यच्छत्रं सम्प्रयच्छति ॥

बृहस्पत्युक्तम्,—छत्रोपानद्दानमसिपत्रनरकसन्तरणफलम् । विषमसन्तरणफलमुपानद्दानम् । भारते नन्दिपुराणेऽपि गजदानं शक्रलोकभोगपूर्व्वकराज्यदम् । एवमश्वदानं रथदानञ्च । विष्णुधर्म्मोत्तरे महिषदानं यमलोकसुखदम् । महिषीदानं वारुणलोकदम् ! सम्बर्त्तः,—

भूताभयप्रदानेन सर्व्वकामानवाप्नुयात् ।

रामायणे,—शरणागतरक्षणमश्वमेधतुल्यं तत्त्यागे सर्व्वपुण्यक्षयः । विष्णुधर्म्मोत्तरे,—चक्षुरुत्पाटनभयत्राणे ब्रह्मलोकावाप्तिः । अङ्गच्छेदभयत्राणे रुद्रलोकावाप्तिः । बधबन्धनभयत्राणे भृगुलोकावाप्तिः ।

पशूनाञ्च मृगाणाञ्च पक्षिणाञ्च तथा द्विजाः ।

तृणद्रुमलतानाञ्च त्राणाद् भवति नाकभाक् ॥

तथा,—सर्व्वोपकरणयुक्तगृहदानं कल्पान्तस्वर्गभोगपूर्व्वकराज्यदम् । विष्णुः,—शय्यादाने भार्य्यां प्राप्नोति । विष्णुधर्म्मोत्तरे,—चन्दनदानं सर्व्वपापक्षयदं कुङ्कुमदानं सौभाग्यदं कर्पूरदानं यशःप्रदं अगुरुदानं यशःप्रदम् । ब्राह्मे,—कर्पूरदानं धर्म्मपुरप्राप्तये । विष्णुः,—पुष्पदाने श्रीमान् भवति । मधुघृततैलदानेनारोग्यं प्राप्नोति । तैलामलकपादाभ्यङ्गदानं सम्बर्त्तोक्तं तेजस्वित्व-

सुखित्वाय। स्कान्दे,—पीठासनकाष्ठपादुकादानं यममार्ग-सुखदम्। तैजसपात्रदानं विष्णूक्तं सर्व्वकामदम्। जलपात्रदानं सुखदम्। आग्नेये,—

ब्रह्महत्याशतं पापमन्नदस्य प्रणश्यति।
पुण्यं यशस्यमायुष्यं तथा पुष्टिविवर्द्धनम्॥

कौर्म्मे,—

आममन्नं गृहस्थाय दत्वाप्नोति परां गतिम्।

नन्दिपुराणे,—

अपि कीटपतङ्गानां शूनां चाण्डालयोनिनाम्।
दत्वान्नं लोकमाप्नोति प्राजापत्यसमां गतिम्॥

अत्रान्नदानं सङ्कल्प्य तन्मूल्यकपर्द्दकदानेऽपि तद्द्वारा तस्यान्न-स्वीकारात् दानसिद्धिर्भवत्येव। केवलं प्रतिग्रहीत्रा क्रयकाले तदादाय कपर्द्दकेन तण्डुलं गृह्णामीति बुद्धिः कार्य्या। अतएव रामायणे,—श्वेतेन राज्ञाऽन्नदानरूपेणागस्त्याय कङ्कणं समर्पितं तच्च तेन रामचन्द्राय समर्पितमिति प्रवादः।

तथाच यज्ञपार्श्वे,—

द्वात्रिंशत्पणिका गावश्चतुः कार्षापणो वरः। (?)
वृषे षट्कार्षापणिक अष्टावनडुहः स्मृताः॥
दशकार्षापणा धेनुरश्वे पञ्चदशैव तु।
हिरण्ये कार्षापणकाः पणा नव तथाऽधिकाः॥
वस्त्रे कार्षापणश्छागेऽष्टौ पणा द्वादशाविके।
दृष्टमूल्यमथमूल्यं कार्षापणाः स्मृताः॥ (?)

निष्के पञ्चाशदेव स्याद् ध्वजे पञ्चशतानि तु।
पञ्च कार्षापणाः प्रोक्ता दोलायां षड्रथे रथाः॥ (?)
गृहेऽष्टौ कार्षापणिकास्ताम्रकर्षे पणः स्मृतः।
कांस्यकर्षेण च पण इति मूल्यप्रकल्पना॥
अधिकं कल्पयेन्मूल्यं नोनं वित्तानुसारतः।

इत्युक्तम्। यत्र यज्ञादौ मूल्यकल्पना इति आदिशब्दाद् यद्यपि दक्षिणायामावश्यकप्रायश्चित्तादिदानान्तरप्रारब्धेनानेन मूल्यकल्पना।

ताम्बूलदानं मेधावित्वाय सम्बर्त्तोक्तम्। विष्णुधर्म्मोत्तरे,—प्राणदः सर्व्वमाप्नोति परमान्नेन शश्वत् तृप्तिः। वाराहे,—दधिक्षीरघृतदानं परलोके गोरसपूर्णसत्पात्रप्राप्तये। विष्णुधर्म्मोत्तरे,—प्रपाणकदाने सर्व्वकामसमृद्धिः। बालक्रीड़णकदानेऽग्निष्टोमफलम्। शिविकादानेऽग्निष्टोमफलम्। दन्तकाष्ठदाने सौभाग्यम्। मृत्तिकादाने शुचिः। शक्तुदाने तृप्तिः। आरण्यपशुदाने वायुलोकप्राप्तिः। शिल्पिकभाण्डदाने विद्यादानफलम्। विष्णुः,—तालवृन्तदानेनादुःखित्वम्। वितानकदाने सर्व्वपापक्षयः।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

वेददानादवाप्नोति सर्व्वयज्ञफलं नरः।
उपवेदप्रदानेन गन्धर्व्वैः सह मोदते॥
वेदाङ्गानां प्रदानेन धर्म्मेण सह मोदते।
सिद्धान्तानां प्रदानेन मोक्षमाप्नोत्यसंशयम्॥

सिद्धान्ताः पञ्चरात्रकापिल-सनत्कुमार-पाशुपतादयः। मीमांसादानं चन्द्रपूरदम्। वैद्यशास्त्रदानमग्निलोकदम्। भक्तिशास्त्रदानं वारुणलोकदम्। नन्दिपुराणे,—विद्यादानमध्यापनं पुस्तकदानञ्च। ग्रन्थनिर्म्माणन्तु न विद्यादानम्। किन्तु एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक्ज्ञातः स्वर्गलोके महीयते कामधुग् भवेदित्यादिफलकम्। परोपकारभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वम्। नन्दिपुराणे,—दीपदानादक्षयफलम्।

तथा दीपप्रदो नित्यं सन्तारयति वै पितॄन्।

कार्त्तिके दीपदानं शाश्वतफलम्। विष्णुधर्म्मोत्तरे,—सम्वत्सरतिलदानम्। सम्वत्सरसंज्ञके वर्षे तिलदानम्। दारुदानञ्च महाफलम्। परिसम्वत्सरे यवदानम्। अनुसम्वत्सरे धान्यदानम्। उदावत्सरे रजतदानम्। उत्तरायणे वस्त्रदानम्। तिलदानं दक्षिणायने। वस्त्रदानं शिशिरे इन्धनदानञ्च महाफलम्। वसन्ते स्नानाय विलेपनदानम्। ग्रीष्मे प्रपाणकदानम्। वर्षासु कटुद्रव्यदानम्। शरद्यन्नदानम्।

मेषसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलम्।

वृषसंक्रमणे वृषाणाम्। मिथुनसंक्रमणे शयनासनानाम्। कर्कटसंक्रमणे शर्करासक्तुगुड़फाणितखण्डदानम्। उदकुम्भदानम्। सिंहप्रवेशे तैजसपात्रदानम्। कन्याप्रवेशे धूपितवस्त्राणाम्। तुलप्रवेशे धान्यानां मुद्गानाञ्च। वृश्चिकप्रवेशे खड्गादिशस्त्रदानम्। गृहदानञ्च। धनुःसंक्रमणे वस्त्रत्रयदानम्। नौकादियानदानञ्च। मकरसंक्रमणे इन्धनदानम्। वह्निदानञ्च।

कुम्भसंक्रमणे गोग्रासदानम्। मीनसंक्रमणे स्नानीयदानम्। वामनपुराणे,—माघे माधवप्रीत्यै तिलधेनुहोमसाधनकाष्ठेन्धनकम्बलतुलघटीदानम्। फाल्गुने गोविन्दप्रीत्यै व्रीहिमुद्गवस्त्रकृष्णाजिनदानम्। चैत्रे विष्णुप्रीत्यै चित्रवस्त्रशयनासनदानम्। वैशाखे मधुसूदनप्रीत्यै सुरभिगन्धमाल्यदानम्। ज्यैष्ठे त्रिविक्रमप्रीत्यै उदकुम्भचन्दनतालवृन्तव्यजनदानम्। आषाढ़े वामनप्रीत्यै छत्रोपानत्कम्बलदानम्। श्रावणे श्रीधरप्रीत्यै घृतकुम्भक्षीरघृतधेनुफलानाम्। भाद्रपदे हृषीकेशप्रीत्यै पायसमधुसर्पिर्लवणगुड़ोदनदानम्। आश्विने पद्मनाभप्रीत्यै तिलहैमवृषदधिशस्त्रायसदानम्। कार्त्तिके दामोदरप्रीत्यै रजतकनकदीपमणिमुक्ताप्रवालदानम्। मार्गशीर्षे केशवप्रीत्यै खरोष्ट्राश्वतरशकटरथाजीविकदानम्। पौषे नारायणप्रीत्यै प्रासादनगरग्रामखर्व्वटगृहप्राङ्गणोत्तरीयदानम्।

तिथिदानानि। विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

प्रतिपद्यथ पुष्पाणां द्वितीयायां घृतस्य च।
तृतीयायान्तु वस्त्राणां चतुर्थ्यां कनकस्य च॥
पञ्चम्यान्तु फलानां वै षष्ठ्यां स्वन्नस्य मानवाः।
सप्तम्याञ्चाप्यपूपानामष्टम्यान्तु गुड़स्य च॥
कुल्माषस्य नवम्यान्तु दशम्यां रजतस्य च।

कुल्माषो राजमाषः।

एकादश्यां सुवर्णस्य द्वादश्यां वसनस्य च।
त्रयोदश्यां सुगन्धानां शितायास्तदनन्तरम्॥

दानन्तु परमान्नस्य पञ्चदश्यां महाफलम् ।
यस्तु कृष्णचतुर्द्दश्यां स्नात्वा देवं पिणाकिनम् ॥
आराधयेद् विप्रमुख्यो न तस्य पुनरुद्भवः ।

शिवमुद्दिश्य ब्राह्मणाय गन्धपुष्पभक्ष्यादिदानम् । स्कान्दे,—
अमावास्यायां तिलपात्रत्रयदानं पितृलोके सुखप्रदम् ।

नक्षत्रदानानि । विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं बहुफलं स्मृतम् ।
रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्ये च लवणस्य च ॥
कृष्णरस्य तथार्द्रायामादित्ये लवणस्य च ।
घृतस्य च तथा पुष्ये चन्दनानां च सर्पभे ॥
गन्धानाञ्च मघायोगे प्रियङ्गोर्भगदैवते ।
आर्य्यम्णे चाप्यपूपानां साविर्त्रे पायसस्य तु ॥
चित्रायां चित्रवस्त्राणां शक्तूनां वायुदैवते ।
ऐन्द्राग्ने चैव लोहानां मैत्रे माल्यफलस्य च ॥
पुत्रस्य च तथा शाक्रे मूले मूलफलस्य च ।
हिमस्य मधुयुक्तस्य दानमाप्ये महाफलम् ॥
विश्वेश्वरेऽन्नदानस्य श्रवणे वसनस्य च ।
धान्यस्य वासवे विप्रा वारुणे चौषधस्य च ॥
आजे पुराणबीजानां शस्यानां तदनन्तरे ।
गोरसानां तथा पौष्णे शाद्वलानां तथाश्विने ।
तिलानाञ्च तथा दानं भरणीषु महाफलम् ॥

वारदानानि । विष्णुधर्म्मोत्तरे,—गुडाज्यलवणोपेतसहिरण्या-

पूपदानं सूर्य्यप्रीत्यारोग्यफलम्। सोमवारे पूर्व्वोक्तापूपदानं सौभाग्यदम्। अभ्यङ्गस्नानीयदानं रोगघ्नम्। भौमवारे काष्ठदाना-च्छत्रुनाशः। बुधवारे बालेभ्यः क्रीड़णकदानं जीववारे वस्त्रदानं परमपुष्टिदम्। शुक्रवारे रत्नुपयोगिगन्धमाल्यवस्त्रादिदानम्।

अभ्यङ्गं सौरदिवसे दत्वा जीवितमाप्नुयात्।

विष्णुधर्म्मे,—श्रावणशुक्लपक्षे गोविन्दं स्नापयित्वा सम्पूज्य ब्राह्मणाय गां दद्यात्। गोविन्दप्रीत्यर्थं पौषशुक्लद्वादश्यां गोदानं गोलोकप्राप्तये। आश्विनशुक्लद्वादश्यां जलधेनुदानं जलशायि-प्रीत्यै। विष्णुधर्म्मोत्तरे,—चैत्रशुक्लद्वादश्यां तुलघटीदानं धन-प्राप्त्यै। मार्गशीर्षद्वादश्यां लवणदानं महाफलम्। माघशुक्ल-द्वादश्यां दारुदानं फाल्गुने सर्व्वगन्धदानं महाफलम्। एतासु द्वादशीषु क्रमेण पूर्व्वफल्गुनीहस्तास्वातीज्येष्ठामूलाश्रवणापूर्व्व-भाद्रपदरेवतीकृत्तिकामृगशिरःपुनर्वसुपुष्याणां यथासंख्ययोगे एता न्येव दानानि महाफलानि। विष्णुधर्म्मोत्तरे,—माघ्यां कृष्ण-तिलप्राधान्येन श्राद्धकरणे सर्व्वपापक्षयः। फाल्गुन्यां स्वास्तीर्ण-शयनदाने रूपधनयुतकुटुम्बिनीभार्य्यालाभः। चैत्र्यां पूर्व्वमुपोष्य चित्रवस्त्रद्वयं दत्वा ब्राह्मणान् सन्तर्प्य सौभाग्यं लभते। वैशाख्यां कृष्णाजिनदानं महाफलम्। यमः,—वैशाख्यां सप्तभ्यः पञ्चभ्यो वा विप्रेभ्यो मधुसहितपायसदानं यावज्जीवकृतपापक्षयदम्। दानान्ते प्रीयतां धर्म्मराज इति वदेत्युक्ते प्रीयतां धर्म्मराज इति ब्राह्मणा ब्रूयुः। कौर्म्मे,—घृतान्नमुदकुम्भञ्च ब्राह्मणेभ्यो देयं धर्म्म-राज प्रीयतामिति वाचनं भयं न भवति। आदित्यपुराणे,—ज्यैष्ठ्यां

जलदानमश्वमेधफलम् । आषाढ्यामन्नदानेन बहुधनलाभः । श्रावण्यां जलधेनुदानं स्वर्गदम् । प्रौष्ठपद्यां गोदानं महाफलम् । आश्वयुज्यां घृतपूर्णसहिरण्यकांस्यपात्रदानं दीप्ताग्नित्वदम् । तथा प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा देवगृहे दीपवृक्षदानम् । नदीपर्व्वत-चतुष्पथश्मशानवेश्मसु विलद्वारेषु च दीपदानं महापुण्यफलदम् । कार्त्तिक्यां चन्द्रवर्णं वृत्तं चतुर्दिगवस्थितदीपचतुष्टयं नवरत्नसप्त-धान्यकर्पूरागुरुचन्दनकस्तुरीयुक्तं च चन्द्रोदयं दत्त्वा यममार्गे सर्व्वभोगसुखलाभः । नदीषु दीपदानं महाफलम् । पौष्यां पूर्व्व-मुपोष्यापरदिने प्रातः श्वेतसर्षपकल्केन उद्वर्त्त्य गव्यघृतकुम्भेन स्नातस्तण्डुलचूर्णादिभिर्विभूषणं कृत्वा सर्व्वधान्यमिश्ररत्नगन्धफल-युतजलेन स्नातः ससुवर्णघृते मुखे वीच्य तं घृतं ब्राह्मणाय दत्वा विष्णुं घृतेन संस्नाप्य पूजयित्वा ब्राह्मणद्वारा होमं कारयित्वा होमकर्त्रे वस्त्रयुगं दक्षिणां दत्वा घृतमर्चितमर्चिताय विप्राय दद्यात् । एवं कृते महती पुष्टिः ।

तथा,—

पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसहितासु च ।
एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं भवेत् ॥
महत्पूर्व्वासु चैतासु फलमक्षय्यमश्नुते ।

मासर्क्षाणि च मार्गशीर्षमृगशिरःप्रभृतीनि ।

मासर्क्षगतौ यस्यां चन्द्रवृहस्पती सा महती ।

महामाघ्यादिशब्दवाच्या । तस्यां दत्तानि दानानि अक्षय्य-फलानि ।

इन्धेते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रवृहस्पती।
पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरस्य तु॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—माघकृष्णद्वादश्यां तिलदानं महाफलम्।
श्रवणायोगे विशेषतः।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तमाः।
यद्ददाति नरश्रेष्ठ तत्तदक्षयमश्नुते॥

रामायणे,—

आषाढ़ी कार्त्तिकी माघी तिथयः पुण्यसंज्ञिताः।
अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमते गतः॥

मनुः,—

यद् यदिष्टतमं लोके यच्चास्य वर्द्धितं गृहे।
तत्तद् गुणवते देयं तदेवायाज्यमिच्छता॥

तथा,—

यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयता।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति॥
सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्व्ववेदसम्।
गुर्व्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनौ॥
नवैतान् स्नातकान् विद्याद् ब्राह्मणान् धर्म्मभिक्षुकान्।
निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः॥
एतेभ्योऽपि द्विजाग्रेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम्।
इतरेभ्यो वहिर्वेदिकृतान्नं देयमुच्यते॥

साम्तानिकं विवाहार्थिनम् । अध्वगमध्वनीनं तीर्थयात्राद्यर्थम् । सर्व्ववेदसं विश्वजिदादौ दत्तसर्व्वस्वम् । स्वाध्यायार्थी अध्ययनकाल-निमित्तम् । उपतापी रोगी । एतेभ्योऽदाने दोषः । तथाच श्री-कृष्णदेहत्यागेन निःश्रीकमर्ज्जुनं प्रति व्यासवाक्यम्—

साम्तानिकादयो वा ते याचमाना निराकृताः ।

इति । एतेभ्योऽत्यन्ताशक्तौ न देयम् ।

बृहस्पतिः,—

कुटुम्बभक्तवसनाद् देयं यदतिरिच्यते ।

मनुः,—

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातो विषास्वादः स धर्म्मप्रतिरूपकः ॥

इति । शिवधर्म्मे,—

तस्माद् विभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।
भागद्वयन्तु धर्म्मार्थमनित्यं जीवितं यतः ॥

एतेभ्यो याचमानेभ्यः शक्तिसत्त्वेऽदाने दोषः । स्नातक-व्रतलोपात् । यत्तु व्यासवचनं—

कुटुम्बं पीड़यित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।

इति । तदावश्यकातिथ्यादिविषयमिति हेमाद्रिः ।

तत्र दानविधिः । याज्ञवल्क्यः,—

[1]देशे काले च पात्रे च दानं श्रद्धासमन्वितम् ।
पात्रे प्रदीयते यत् तत् सकलं धर्म्मलक्षणम् ॥

(१) मुद्रितयाज्ञवल्क्ये श्लोका एते न दृश्यन्ते ।

शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम्।
क्षत्रिये त्रिगुणं प्रोक्तं ब्राह्मणे षड्गुणं स्मृतम्॥
श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्य्ये द्विगुणं ततः।
आत्मके शतसाहस्रमानन्तं चाग्निहोत्रिणि॥

अत्रिः,—

आचार्य्ये पञ्चरात्राणां सहस्रगुणितं भवेत्।

पञ्चरात्रं हयशीर्षादि। मनुः,—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे।
सहस्रगुणमाचार्य्ये अनन्तं वेदपारगे॥
अमनुष्ये सर्व्वदानं येषु देयं महाफलम्। (?)

द्विगुणं वर्णसङ्करे।

श्रोत्रिष्टे चातिरोगार्त्ते दत्तमक्षयमुच्यते।

इति पठन्ति। शातातपः,—अब्राह्मणाः षट् राजवेतनभृतः निषिद्धवाणिज्यजीवी बहूनां वर्णानां याजकः ग्रामस्य वेतनपूर्व्वकं याजकः ग्रामनगरयोर्भृतिजीवी सन्ध्योपासनहीनश्च। व्यासः,—उपनीतोऽपि यो नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मणब्रुवः। अत्र मनुः,—

न वार्य्यपि प्रयच्छेत्तु वैड़ालव्रतिके द्विजे।
न वकव्रतिके पापे नावेदविद्धर्म्मवित्॥

एवं सति पूर्व्वोक्तवचनेषु शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणब्रुवादीनां पात्रत्ववचनं प्रीतिदानापेक्ष्यं प्रीतिदायस्य सर्व्वेषां शुद्धवनभाजित्वात्।

तथाच वशिष्ठः,—

मन्त्रपूर्व्वन्तु यद्दानममन्त्राय प्रदीयते।
दातुर्निकृत्य हस्तं तु भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति॥
उपरुध्यति कान्तारं गौरश्वः काञ्चनं चितिः।
अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतः॥

इति। विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

उपाध्यायर्त्विजश्चैव गुरावपि च मानवैः।
वर्णापेक्षा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति॥

व्यासः,—

मातापितृषु यद्दत्तं भ्रातृस्वसृसुतेषु वा।
जायापत्येषु यद्दत्तं सोऽनन्त्यः स्वर्गसंक्रमः॥
पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते।
अनन्तं दुहितृणान्तु सोदर्य्ये दानमक्षयम्॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

मातृस्वसा स्वसा चैव तथैव च पितृस्वसा।
मातामही भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च॥
दौहित्रो विट्पतिश्चैव तेषु दत्तमथाक्षयम्।

स्कान्दे,—

प्रथमन्तु गुरोर्दानं दद्यात् ज्येष्ठाननुक्रमात्।
ततोऽन्येषान्तु विप्राणां दद्यात् पात्रानुरूपतः॥

तथा,—पञ्चयोजनमध्ये तु श्रूयते च गुरुर्यदि।
तदा नातिक्रमेद्दानं दद्यात पात्रान्तरेऽन्यथा॥

गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्य्यां तत्सुतं तथा।
पौत्रदौहित्रमेवास्य यदि वा तत्कुलोद्भवम्॥

पात्रं कुर्य्यात्तु तदभावेऽन्यपात्रान्वेषणाश्रयः। भविष्यपुराणे,—

तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रतिवेशकान्।
सम्बन्धिनस्तथा सर्व्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा॥
भागिनेयं गृहपतिं सुमुखानपि गोपते।

एवञ्च सति यज्ञपार्श्ववचनम्,—

यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चैव बहुश्रुतः।
बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः॥

इति। एतदुक्तव्यतिरिक्तमूर्खविषयम्। तथाच विष्णुः,—पुरोहितस्यात्मन एव पात्रम्। श्वशुरदुहितृपुत्रजामातरश्च। गुणहीनापेक्षया। शातातपः,—

सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्।
भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्॥

स्कान्दे,—

त्यक्त्वा क्रमागतं विप्रं पूजितं प्रपितामहैः।

न दद्यादित्यर्थः। ब्रह्मवैवर्त्ते,—

ये पूर्व्वपूजिता ये च पुरस्तात् सुनमस्कृताः।
तान्निराकृत्य चान्येषु यद्दत्तं तत्पतत्यधः॥

शातातपः,—

अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रान्वेषणमण्वपि।

अपात्राणि। विष्णुधर्म्मोत्तरे,—आरूढ़पतितः पतिततस्करः

गुरुद्वेषी कृतघ्नः ग्रामयाजकः वेदविक्रयी सोपपतिभार्य्यः स्त्रीजितः व्यालग्राहः ब्रह्मबन्धुः वृषलीपतिः परिचारकब्राह्मणश्च । एतेभ्यो दत्तं निष्फलम् । विष्णुः,—अनृतगोनशालेभ्यः । (?) यमेन तु,—अग्निमन्तुस्त्यजाग्निहोत्रिणः ।(?) शूद्राध्यापकाय न देयमित्युक्तम् । शौचहीनसन्ध्याहीनयज्ञोपवीतहीनेभ्यो न देयमिति व्यासः । मनुः,—वैड़ालव्रतिकबकवृत्तिक्षमव्ययशीलत्यागदानेन (?) सञ्चयकारिणः अपात्रभूताः । यमेन च कपटलेखित्रिपुरुषोत्सन्नवेदविद्याभ्यो न देयमित्युक्तम् । दक्षः,—

धूर्त्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे ।
चाटुचारणचौरेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम् ॥

महाभारते,—

पङ्ग्वन्धबधिरा मूका व्याधिनोपहिताश्च ये ।
भर्त्तव्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः ।

यमः,—

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम् ॥

तथा,—

दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्तु किमौषधैः ॥

तथा,—

किञ्चिद् वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रन्तु गोमयम् ।
पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥

शूद्रान्नं शूद्रेण भोजनार्थं दीयमानं यत् तण्डुलादि। भोजनकाले च शूद्रस्वामिकत्वात्। न तु प्रतिग्रहलब्धं भोजनकाले शूद्रस्वामिकत्वाभावात्। अङ्गिराः,—

बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

ताञ्च विक्रीणीते राजन् वचसा कल्मषीकृताम्।
तस्याधर्म्मप्रवृत्तस्य लुब्धस्यानृतवादिनः॥
हव्यकव्यव्यपेतस्य न देया गौः कथञ्चन।

विक्रेष्यत्ययमिति सम्भावनायां गौस्तस्मै न देयेत्यर्थः। अग्निपुराणे,—

मनसा पात्रमुद्दिश्य तोयं भूमौ समुत्सृजेत्।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते॥

दानस्य प्रतिग्रहावसानत्वात् पश्चात् प्रतिग्रहेऽपि दानसाद्गुण्यम्। दातुः सर्व्वातिशायिफलोत्कर्ष इत्यर्थः। अतएव तीर्थे प्रतिग्रहाकरणेऽपि दातुस्तीर्थफलं स्यादेव। धौम्यः,—

परोक्षेण च यद्दत्तं तीर्थदानेन सोदकम्।
तद्दानं सोदकं प्राहुरनन्तफलदायकम्॥

परोक्षे पात्राभावे।

स्वगोत्रेभ्यस्तथा दद्यादभावे गन्धिबन्धुषु।

नारदः,—

यदा च न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः।
तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु अभावे चाप्सु निक्षिपेत्॥

बृहत्पराशरः,—

पात्रं मनसि संस्कृत्य क्रियावन्तं गुणान्वितम्।

अप्सु ब्राह्मणहस्ते वा भूमौ वापि जलं क्षिपेत्॥

अभ्यर्चितमकरं कृत्वा दानं पात्राय दीयते।

अत्र स्नातकव्रतत्वेन नित्यदानस्य कथनाद् दानदेश-कालाः। नारदः,—देशकालविशेषात् फलविशेषः स्यादेव। मल-मासादिवर्जनस्याप्यत्रासम्भवः तस्य महादानविषयत्वात्। इत्यद्दाने तस्मादेव देशकालापेक्षा। गीतायाम्,—

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः॥

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्।

अत्र समाचारात् सङ्कल्पः।

केचित्तु तस्माद् यः पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचावदति कर्म्मणा करोतीति स्मृतिः। क्रियमाणस्य कर्म्मणः पूर्व्वं वाचा-भिलापे प्रमाणमिति तदसत् अनुवादकत्वेन लोकसाधारणकर्म्म-मात्रे कदाचिदभिलापः कदाचिन्नेत्येवं रूपस्यानुवादात्। एकान्ते-नाभिलापे मानाभावात्। यत्तु यज्ञो प्रजापतिर्वाचि व्याहृताया-मिति प्रायश्चित्ताम्नानं तदपि लौकिकजनसमक्षवचनपरमेव। तथाच कल्पतरौ,—यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते तस्य त्रैधातवीया प्रायश्चित्तिरित्यत्र ऋत्विक्सन्दापनसम्भारादि कृत्वा यक्ष्य इत्यभि-प्रायेति व्याख्यातम्। यत्तु वार्त्तिके रूपाम्नायादिति सूत्रे इह खलु सर्व्वं क्रियमाणं मनसा सङ्कल्प्य वाचाभिलप्य क्रियत इति

लौकिकसाधारणकर्म्ममात्रे वाङ्मनसोर्यथाप्राप्तमेव व्यापारमनुवदति। तस्मात् समाचारादेव सङ्कल्पः। एवञ्च सति यत्र काम्यकर्म्मणि समाचारो नास्ति तत्राकरणेऽप्यदोषः।

योऽर्च्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्च्चितमेव वा।

इति मनुः। अर्च्चितं प्रतिगृह्णाति इत्यनेन द्रव्यार्च्चनं दातृकर्त्तृकमित्युक्ता ददात्यर्च्चितं पात्रमुद्दिश्य ददातीति पात्रस्यार्च्चनमुक्तम्। तेन सम्प्रदेयार्च्चनं कृत्वा सम्प्रदानमर्च्चयित्वा दद्यादित्यर्थः।

वृद्धवशिष्ठः,—

नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्प्रदानस्य चात्मनः।
सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्रयम्॥

स्मृत्यन्तरे,—

सङ्कीर्त्त्य देशकालादि तुभ्यं सम्प्रददेति च।
न ममेति स्वसत्ताया निवृत्तिमपि कारयेत्॥
अर्द्धसोमार्कग्रहणसंक्रान्त्यादौ च कालके।
गङ्गागयाप्रयागादितीर्थे देशे महागुणे॥
तथाचामुकगोत्राय तथाचामुकशर्म्मणे।
वेदवेदाङ्गयुक्ताय विशिष्टाय महात्मने॥
द्रव्यनाम ग्रहीतव्यं विष्णुरुद्रादिदैवतम्।
सर्व्वपापोपशान्त्यर्थं स्वर्गार्थं मुक्तिसिद्धये॥
एतत् तुभ्यं सम्प्रददे प्रीयतां मे हरिः शिवः।

अत्र कालपदेन मासपक्षतिथिवारनक्षत्रादीनामपि ग्रहणम्।

देशविशेषणत्वेन तीर्थं भारतवर्षादेरप्युपलक्षणम्। हरिः शिवः प्रीयतामिति सूर्य्यादेरप्युपलक्षणम्। विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्ददानीति तथा वदेत्।
तोयं दद्यात् तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः॥

एवञ्च दानवाक्ये ददानीति पदं प्रयोज्यं सम्प्रददे पदं वा प्रयोज्यमिति द्वयोर्विकल्पः। स्मृतिः,—

अन्तर्जानु करं कृत्वा पुष्पं कुशतिलं तथा।
फलञ्च प्रतिसन्धाय प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः॥

अमुकोक्तमिति धर्म्मशास्त्रनामग्रहणं विश्वासार्थं श्रद्धारूपदानाङ्गसम्पादनायावश्यकं द्रव्यम्। श्रद्धासमन्वितमिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्। एवं दत्ते उक्तप्रतिग्रहविधिना प्रतिग्रहे कृते पश्चाद् दक्षिणादानम्। दक्षिणादानस्य दृष्टसम्भवेऽदृष्टकल्पनानवकाशादधिकद्रव्यलाभे सम्प्रदानावधिरेव प्रयोजनमिति नान्यस्मै दक्षिणादानप्रसङ्गसम्भावनापि। तथा—

देवद्रव्यकृतीयांशं दक्षिणात्वेन कल्पयेत्।
अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तितः॥
सर्व्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते।
सुवर्णे हीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते॥

अत्र सर्व्वेषामिति सर्व्वनामपदस्य विशेषरूपेणैव सुवर्णदानस्याप्युपस्थानात् सुवर्णदाने रजतसुवर्णयोर्विकल्पः। द्वयोर्विशेषत्वेन सामान्यविशेषबाधाभावादिति न सुवर्णदाने दक्षिणात्वेन रजतनियम इति। दक्षिणाभावे फलानां मूलानां भक्ष्याणां वा

दद्यादिति वचनादशक्तौ साङ्गत्वाय फलादि ज्ञेयम्। अत्र स्नातक-व्रतमध्ये विष्णुसम्प्रदानकदानस्याग्रहणेऽपि

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं स्वेषु कर्म्मसु।
धर्म्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः॥

इति सामान्यतो मनुना स्वकीयवर्णाश्रमानुगतसम्यक्सदाचारस्य स्नातकव्रतत्वेनाम्नानात् सदाचारमध्ये च विष्णुभक्तेर्मूर्द्धाभिषिक्तत्वाविशेषतश्च

यत्कर्म्म कुर्व्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः।
तत् प्रयत्नेन कुर्व्वीत विपरीतन्तु वर्ज्जयेत्।

इति स्वमनोविश्वासविषयकर्म्मणः स्नातकव्रतत्वाभिधानात् सर्व्वविवेकिनाञ्च विष्णुभक्तेरेव मनोविश्वासविषयत्वाद् विष्णुभक्तिरूपत्वेन विष्णुसम्प्रदानकदानस्यापि स्नातकव्रतत्वम्।

किञ्च—

दानं धर्म्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम्।

इत्यैष्टिकपदेन देवताप्रतिष्ठादिकर्म्मण एव विवक्षितत्वम्। यज्ञानां पूर्व्वसूत्रेण पुनरुक्तिप्रसङ्गात्। तेन प्रतिमाप्रतिष्ठा प्रतिष्ठितप्रासादस्य प्रतिमायै दानं तदुपकरणद्रव्यदानञ्च देवतायै सर्व्वमैष्टिकपदेन लभ्यते। तत्र प्रासादविषये ददात्यर्थाश्रवणेऽपि विष्णुधर्म्मोत्तरे—

यत्किञ्चिद्देव देवाय दद्याद् भक्तिसमन्वितः।
तदेवाक्षयमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति॥

इति सर्व्वद्रव्याणां दानम्। तदेव द्रव्यं परत्रानन्तं भोक्तुः

स्वर्गश्च विधीयते। प्रतिष्ठितप्रासादस्यापि दानं तेन प्रकारेण विहितमेव।

ननु च प्रासादादिकरणस्य फलं श्रूयते न तु देवतायै प्रासाद-दानस्य।

हयशीर्षे,—

अष्टेष्टकासमायुक्तं यः कुर्य्याद् वैष्णवं गृहम्।
न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्येत केनचित्॥

वामनपुराणे,—

पितामहस्य पुरतः कुलान्यष्टौ तु यानि तु।
तारयेद् वामनः सार्द्धं विष्णोर्मन्दिरकल्पकः॥

नरसिंहपुराणे,—

यः कुर्य्याच्छोभनं वेश्म नरसिंहस्य भक्तिमान्।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात्॥
प्रतिमां लक्षणोपेतां नरसिंहस्य कारयेत्॥
सर्व्वपापानि सन्त्यज्य स तु विष्णुपुरे वसेत्॥
प्रतिष्ठां नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि।
निष्कामो नरशार्दूल देहबन्धात् प्रमुच्यते॥

हयशीर्षे,—

यो विष्णुं स्थापयेद् देवं सर्व्वदेवनमस्कृतम्।
स्थापितं तेन सर्व्वस्माज्जगत्स्थावरजङ्गमम्॥
अतीतान् दश पूर्व्वांस्तु तथैवानागतान् दश।
आत्मानं सपरीवारं विष्णुलोकं नयेन्नरः॥

कोटिजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु।
तत्सर्व्वं भस्मसात् [भूतं] स्थापनान्मधुघातिनः॥

तथा,—

प्रासादविम्बद्रव्याणां यावन्तः परमाणवः।
तावद्वर्षसहस्राणि तत्कर्त्ता विष्णुलोकभाक्॥
एतत् पुण्यं कोटिगुणं भवेदारोपिते ध्वजे।
कुम्भाण्डवेदिविम्बानां धारणाद् वायुनानघ॥
कपेऽस्य (?) वेष्टनात् ज्ञेयं फलं कोटिगुणं ध्वजात्।

विष्णुः,—यस्य देवस्यालयं करोति तस्यैव लोकमाप्नोति। सुधासितं कृत्वा यशसा विराजते। विचित्रं कृत्वा ब्रह्मलोकमाप्नोति। यमः,—

कृत्वा देवकुलं शुभ्रं प्रतिष्ठाप्य च देवताम्।
विधाय विविधं चित्रं तल्लोकं विन्दति ध्रुवम्॥

भविष्यपुराणे,—

प्रशस्तदेवभूभागे प्रशस्तभवनं रवेः।
कारयित्वाक्षयान् लोकान् स नरः प्रतिपद्यते॥

तथा,—

मार्दैष्टकशैलं वा यः कुर्याद् ब्रह्मणो गृहम्।
त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो ब्रह्मलोके महीयते॥

तथा—

अष्टेष्टकासमायुक्तं यः कुर्य्याच्छङ्करालयम्।
विधूय पापं सकलं स गच्छेच्छङ्करालयम्॥

देवीपुराणे,—

देव्या गृहन्तु यः शक्र संस्कारयति शोभनम्।
उद्घाटयति स्वर्गस्य कवाटमर्गलान्वितम्॥
तस्मिन् घण्टां ध्वजं छत्रं वितानं दर्पणानि च।
दत्वा मुरजवंशादिनृत्यगीतादिकानि च॥
देवीशास्त्रार्थवेत्तारं पूजकन्तु नियोजयेत्।
दशपूर्व्वान् परांस्तात आत्मानं चैकविंशकम्॥
उद्धृत्य स कुलं पापाद् ब्रह्मलोके महीयते।

भविष्यपुराणे,—

मृन्मयात् कोटिगुणितं फलं स्याद् दारुभिः कृते।
कोटिकोटिगुणं पुण्यं फलं स्यादिष्टकामये॥
द्विपरार्द्धगुणं पुण्यं शैलजेतु विदुर्बुधाः।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

ततो दशगुणं पुण्यं ताम्रेण त्रिगुणं ततः।
सहस्रगुणितं रौप्ये तस्मात् फलमुपाश्नुते॥
ततः शतसहस्रं वै सौवर्णे द्विजसत्तमाः।
अनन्तफलमाप्नोति रत्नचित्रे कृते नरः॥

एवं सर्व्वत्र प्रतिष्ठारूपं शिल्पादिपरद्वारा प्रासादप्रतिमाघटनापूर्व्वकमाचार्य्यद्वारा स्थापनमेव फलार्थं विधीयते न तु प्रासाददानम्। सत्यं यथावचनमेव फलावगतेः प्रतिष्ठाकर्म्मण एव फलम्। घटनादिकन्तु होमादिवत् तदङ्गम्। तथापि घटितस्य प्रासादादेर्निवृत्तौ यथेष्टद्रव्यव्यवहारप्रसङ्गात् पूर्व्वोदाहृतसामान्य-

द्रव्यदानवाक्याच्च यज्ञावभृथो यागद्रव्यार्थमण्डपमित्यादियाग-समाख्यानाच्च देवतोद्देशेन सोपकरणप्रतिष्ठितप्रतिमासहितप्रासा-दोत्सर्गः शास्त्रीय उत्सर्गस्यापि च पृथगेव फलं विधिसंयोगभेदा-देव। तथा,—

स्वर्गार्थस्यापि होमस्य दधिरे साधनं तदा।

इन्द्रियफलकं विधिप्रामाण्यादवगम्यते। श्रुत्याद्यभावाच्च। प्रासादयागतत्प्रतिष्ठयोर्नाङ्गाङ्गीभावः द्वयोरपि फलसाधनाङ्गत्वेन निराकाङ्क्षत्वात्। तथाच लिङ्गं दृश्यते। हयशीर्षे ध्वजप्रतिष्ठा-नन्तरम्—

ध्वजदानेन चाप्नोति स्वर्लोकं शक्रदुर्लभम्।

इति। तथा देवीपुराणे,—देवीगृहं त्यक्त्वा—

तस्मिन् घण्टां ध्वजं छत्रं वितानं दर्पणानि च।

दत्वा मुरजवंशादिनृत्यगीतादिकानि च॥

इत्युपकरणेषु दानमनुवदन् गृहस्यापि दानं सूचयति। विष्णुधर्म्मोत्तरे स्पष्टं वचनम्—

कूटागारं तथा दत्वा नगराय पतिर्भवेत्।

दत्वा तु देवकर्म्मार्थं नवां देवीं त्वष्ण शुभाम्॥ (?)

पार्थिवत्वमवाप्नोति देवो हि पृथिवीपतिः।

वासः कूटो द्वयोः शालेति कोषाद् विष्णुप्रतिमानिवास-योग्यं गृहं दत्वा नगराधिपतिरित्युक्ते प्रासादमण्डपगृहेषु सर्व्व-प्रकारं प्रतिमास्थितियोग्यगृहदानं विहितम्। पूर्व्वोक्तवाक्याच्च—

मृन्मयाद्दारुघटिते फलं कोटिगुणं भवेत्।

इति। एवं रत्नपर्थ्यस्तगृहे फलविशेष ऊहनीयः। एवं प्रतिमाद्रव्यविशेषात् फलविशेषः। तथा प्रतिमापरिमाणविशेषेण फलविशेषः। योगशिवीये,—प्रासादवाह्यप्रतिमा प्रासादप्रतिमा गृहप्रतिमेति त्रिधा प्रतिमामाह।

महार्चान्तःस्थिता वाह्ये हस्तमानात् सपिण्डिका।

तथा,—

सर्व्वोत्तमेषुकोणैः स्यात् त्रिरामैर्मध्यमोत्तमा।
कन्यसाग्रा त्वमायुग्मैः करैर्वाह्ये समुच्छ्रिताः॥
इयं द्वयमधोऽधोऽपि चतुष्करपरिच्युतैः।
सान्तरा हस्तदानेन रसरामैर्दशान्तिकम्॥

प्रासादं विनैव वाह्ये प्रशस्तस्थाने या प्रतिमा स्थाप्यते सा महाप्रतिमा सा हस्तमानेन पञ्चचत्वारिंशद्धस्तमिता श्रेष्ठोत्तमा पिण्डिका तस्या तावद्धस्ता। एवं मध्यमोत्तमा त्रयस्त्रिंशद्धस्ता। एवं कनिष्ठोत्तमा एकविंशतिहस्ता। चतुर्हस्तहान्या इयं इयं त्रयोदशहस्तेन कनिष्ठकनिष्ठिका। सप्तदशहस्तेन मध्यम-कनिष्ठा। एवमूनत्रिंशद्धस्तेन मध्यममध्यमा। पञ्चविंशहस्तेन कनिष्ठमध्या। सप्तत्रिंशद्धस्तेन कनिष्ठोत्तमा। एकचत्वारिंश-द्धस्तेन मध्यमोत्तमा। एवं नवविधा। दशहस्तावधि एकैक-हस्तवृद्ध्या पञ्चचत्वारिंशद्धस्तपर्य्यन्तं वा षट्त्रिंशद्। वाह्यप्रतिमा। लिङ्गमप्येवं रूपेण। एतासां प्रतिष्ठादिविधिना प्रतिष्ठामात्रं नात्र तदूर्द्धं पूजादिनियमः। प्रतिष्ठामात्रादेव देवताङ्गपरमाणु-संख्यकल्पसहस्रपर्य्यन्तं तद्देवलोकावाप्तिः फलम्।

तदुक्तं तत्रैव—

दारुमृद्ग्रावताम्रादि तथा हेमादिरूपिणाम्।

देवीप्रासादलिङ्गानां यावन्तः परमाणवः॥

तावत् कल्पसहस्राणि निजदेवालये वसेत्।

दार्व्वादिभिः क्रमेणैव द्विगुणं द्विगुणं भवेत्।

मणिरत्नविशेषे स्यात् फलमूर्द्धं पृथक् पृथक्॥

लिङ्गपदमत्र लिङ्गप्रतिमासाधारणम्। तथा प्रासादप्रतिमा। तत्रैव,—

कर्त्तव्या गर्भरूपेण प्रतिमिष्टा सुरालये।

नवहस्तात्रिहस्तान्ता ज्येष्ठमध्यकनीयसी॥

हस्तद्विनवहस्तान्ता पादवृद्धेश्च सान्तरा।

अस्यार्थः—प्रासादे प्रतिमाहस्तमानेन दारुमानेन गर्भमानेन वा त्रिहस्ता कनिष्ठोत्तमा। षड्ढस्ता मध्यमोत्तमा। नवहस्तोत्तमोत्तमा। तथा कनिष्ठकनिष्ठा हस्तमिता। कनिष्ठमध्यमा द्विहस्ता। कनिष्ठोत्तमा त्रिहस्ता। मध्यमकनिष्ठा चतुर्हस्ता। मध्यममध्या पञ्चहस्ता। मध्यमोत्तमा षड्ढस्ता। सप्तहस्ता कनिष्ठोत्तमा। अष्टहस्ता मध्यमोत्तमा। नवहस्ता उत्तमोत्तमा। एवं नव भवति। एकहस्तादिषट्षड़ङ्गुलवृद्ध्या सान्तरा प्रतिमाः सप्तविंशतिः। सम्भूय षट्त्रिंशद्भेदाः। एवं द्वारदैर्घ्यं त्रिधा विभज्य तद्भागद्वयेन प्रतिमा द्वाराणां दैर्घ्यानुरूपेण भिद्यते। प्रासादगर्भस्य कोणात् कोणं विभज्य तत्तृतीयांशेन प्रतिमा गर्भभेदाद् भिद्यन्ते। एवमासां प्रतिमानां तद्भेदेन फलभेदः।

शिलामृद्दारुलोहोत्था त्रिधैकैका पुनर्मता।

लोहा अयःप्रभृतिसुवर्णान्तास्तेषां सारविशेषात् फलविशेषः।

हयशीर्षे तु—

लेपजा * * * चान्या चित्रजा पुष्पजा तथा।

शैलजा वृक्षजा चैव शस्त्रोत्कीर्णा तथैव च॥

स्फाटिकी प्रतिमा शस्ता राजपट्टप्रवालजा।

मणिजा रत्नजा गन्धा सर्व्वकामफलप्रदा॥

सौरकाण्डे,—

एकहस्तादिहारभ्य यावद्धस्ता नव द्विज।

कन्यसा मध्यमा ज्येष्ठा प्रतिमा स्यात् त्रिभिस्त्रिभिः॥

एतासां प्रतिमानां प्रासादे प्रतिष्ठा विशिष्टफलदा।

प्रतिष्ठानन्तरं तत्र पूजादिनियमः।

पूजोपयोगिद्रव्यस्य यावत्कालं दानम्। तथाच नरसिंह पुराणे,—

नारसिंहं प्रतिष्ठाप्य यः पूजामारभेद् द्विजः।

तस्य कामाः प्रसिद्ध्यन्ति पुत्रपौत्रादयो भुवि॥

हयशीर्षे,—

एकाङ्गुलात् समारभ्य यावद्धस्तं गृहे शुभम्।

मत्स्यपुराणे,—

अङ्गुष्ठमात्रादारभ्य वितस्तिर्यावदेव तु।

गृहेषु प्रतिमा कार्य्या नाधिका शस्यते बुधैः॥

योगशिवीये,—

अङ्गुलादिवितस्त्यन्ता क्वचित् तिथ्याङ्गुलान्तिका।
क्वचिच्च जिनपर्य्यन्ता क्वचिदिन्दुयुगाङ्गुला॥

तिथ्याङ्गुला पञ्चदशाङ्गुला। चतुर्विंशतिपर्य्यन्ताङ्गुला जिनपर्य्यन्ता। त्रिन्वङ्गुला त्रिंशदङ्गुलपर्य्यन्ता वेत्यर्थः। एतासां प्रतिमानां गृहे स्थापयित्वा पूजनम्। तदुक्तं हयशीर्षे,—

प्रतिष्ठितापि न त्याज्या यावज्जीवं समर्चयेत्।

अथ प्रासादविशेषाः।

हयशीर्षे,—

वैराजपुष्पकैलासा मणिकोऽथ त्रिपिष्टकः।
पञ्चैते मेरुशिखरे क्रमेणैव व्यवस्थिताः॥
आद्यो वेदास्रकस्तत्र चित्रे वस्त्रायतोऽपरः।
वृत्तवृत्तायतौ चाद्यावष्टास्रः पञ्चमो मतः॥
भिद्यते नवधा भेदे त्रिचैकैको न संशयः।
एवं भवन्ति प्रासादाश्चत्वारिंशच्च पञ्च व॥
तत्राद्यः कथितो मेरुर्मन्दरस्तु द्वितीयकः।
विमानो भद्रकश्चैव सर्व्वतोभद्रकस्तथा॥
रुचिको नन्दकश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च।
श्रीवत्सश्च नवैते ये वैराजे तु समुत्थिताः॥

अयमर्थः,—चतुरस्राः प्रासादा वैराजसंज्ञका भवन्ति । तत्र चोत्तमादिक्रमेण मेरुप्रभृतयो नव ।

तथा,—

वड़भीगृहराजौ तु तथा शालागृहोऽपरः ।
मन्दरश्च विशालश्च ब्रह्ममन्दिर एव च ॥
भवनः प्रभवश्चैव शिविका वेश्म एव च ।
नवैते सुरशार्दूल कीर्त्तिताः पुष्पकोद्भवाः ॥

अयमर्थः—चतुरस्रायताः प्रासादाः पुष्पसंज्ञकाः । तत्र चोत्तमादिक्रमेण वड़भीप्रभृतयो नव ।

वलयः प्रथमो नाम द्वितीयो दुन्दुभिः स्मृतः ।
तथा पद्ममहापद्मे मुष्टिकस्वस्तिकौ तथा ॥
शङ्खश्च कलशश्चैव श्रीवृत्तश्च तथा परः ।
वृत्ता नवैते कैलाससम्भवाः परिकीर्त्तिताः ॥

एतेषां वृत्तानां नवानां कैलाससंज्ञा ।

गजो वृषो हंसनामा गरुड़ो सिंह एव च ।
भूषणो भूधरश्चैव श्रीजयः पृथिवीधरः ॥
वृत्तायता नवैतेऽपि कीर्त्तिता मणिकोद्भवाः ।

नवानां मणिकसंज्ञाविशेषसंज्ञा चोत्तमादिक्रमेण गजादयः ।

तथा,—

वक्रचक्रौ स्वस्तिकश्च वज्रस्वस्तिक एव च ।
चक्रस्वस्तिकनामा च गरुड़ो गद एव च ॥

श्रीकण्ठो विजयश्चैव त्रिपिष्टपसमुद्भवाः।

अयमर्थः,—अष्टास्रप्रासादा न च तेषां त्रिपिष्टपसंज्ञा विशेषसंज्ञा चोत्तमादिक्रमेण गजादयः। पञ्चविधेषु उत्तमा मेर्व्वादयः। पञ्चाशद्धस्तविस्तृताः शतहस्तोच्छ्रिताः। अन्ये पञ्च पञ्च ह्रासक्रमेण।

लिङ्गकाण्डे,—

त्रयस्त्रिंशत् समारभ्य यावत् पञ्चाशसंख्यया।
ज्येष्ठमेतत् तत्प्रासादं ज्येष्ठं लिङ्गं निवेशयेत्॥
करषोड़शमारभ्य यावद् द्वात्रिंशद्धस्तकम्॥
मध्यमं कथितं धाम तत्र लिङ्गन्तु मध्यमम्।
चतुर्हस्तात् समारभ्य यावत् पञ्चदश द्विज॥
प्रासादं कन्यसस्तत्र कन्यसं स्थापयेच्छ्रदम्।
मध्यमेषु भवेद् ज्येष्ठं कन्यसं मध्यमेषु च।

एवं विस्तारमुक्त्वा उच्चतामाह,—

सुरधाम्नान्तु सर्व्वेषां विस्ताराद् द्विगुणोच्छ्रयः।
अर्द्धार्द्धद्विगुणो वापि सपादद्विगुणोऽपि वा॥

एवं मेरुप्रासादः पञ्चाशद्धस्तविस्तृतः। शतहस्तोच्छ्रित इत्युक्तं भवति।

शतशृङ्गः स्मृतो मेरुश्चतुर्द्वारो मनोहरः।
भूमिको षोड़शैर्युक्तो विचित्रशिखरोज्ज्वलः॥
द्विषट्कभौमो वहुभिः शिरोभिर्मन्दरः स्मृतः।
चतुर्मुखत्रिभौमस्तु अनेकशिखरोज्ज्वलः॥

नन्दिवर्द्धनसंज्ञोऽयं विशालच्छन्दकं शृणु ।
चतुर्द्वारोऽष्टभौमश्च शिखरानेकसंयुतः ॥
एवमादिलक्षणानि विस्तरभयान्नेह लिख्यन्ते ।

तथा प्रासादविशेषे देवताविशेषाः ।

चतुष्कोणात्मकश्चैव चतुः प्राक् शिवमण्डपः ।
चतुर्म्मुखस्य लिङ्गस्य तथा पद्मासनस्य च ॥
त्रिमुखस्य तु लिङ्गस्य तथा त्रिशिरसो हरेः ।
एकद्वारः समाख्यातस्तथान्येषां दिवौकसाम् ॥
वृत्तो रुद्रप्रियो नित्यमात्मनश्च मधुद्विषः ।
विष्णोर्भवति चेष्टा सा दष्टास्लेलमुखस्तु यः ॥ (?)
वृत्तायतास्तथा ये च चतुरस्राक्रतास्तु ये ।
शयितस्य हरे स्ते तु भैरवस्य वृषाकपेः ॥
एकद्वारास्तु ते सर्व्वे चण्डिकायास्तु ये प्रियाः ।
हंसे प्रजापतिः स्थाप्यो वृषे देवो महेश्वरः ॥
गरुत्मति तथा कृष्णः सर्व्वकल्याणमिच्छता ।
गजे सुरेश्वरः स्थाप्यो घटे नित्यं जलेश्वरः ॥
वराहश्चापि कलशे वड़भ्याञ्च नृकेशरी ।
मन्दरे धनदस्तद्वन्मन्दरे कुसुमायुधः ॥
श्रीभवान्यौ सदा विप्र वड़भ्यां स्थापिते शुभे ।
सर्व्वत्र स्थापयेल्लिङ्गमव्यक्तं लिङ्गमेव च ॥

सर्व्वत्र स्थापयेद् विष्णुं स्थितं चक्रगदाधरम्।
सर्व्वं सर्व्वत्र वा देवा स्थापनीया यथाविधि॥
प्रासादेषु च सर्व्वेषु बाणलिङ्गं निवेशयेत्।

हयशीर्षे,—

यो लिङ्गं स्थापयेदेकं सम्यक् श्रद्धासमन्वितः।
न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्येत केनचित्॥
यदि वक्तसहस्राणां सहस्राणि भवन्ति हि।
आयुश्च ब्रह्मणस्तुल्यं वक्तुं शक्ये न विस्तरम्॥
किं तत्रोद्देशतो वत्स यद्वक्ष्यामि च तत् शृणु।
सर्वयज्ञफलं प्राप्य सर्व्वतीर्थतपःफलम्॥
शिवलोके वसेद्धीमान् यावदाभूतसंप्लवम्।
भिन्ने देहे स तत्रैव लीयते परमात्मनि॥

इति सामान्यलिङ्गस्थापनफलम्।

तस्य च महत्वेन द्रव्यविशेषे फलविशेष उक्तः। बाणलिङ्गे विशेषः। हयशीर्षे,—

वैदिकेन विधानेन यथावत् स्थापयेत्तु यः।
सहस्रमेकं लिङ्गानां प्रासादे चोत्तमोत्तमे॥
तत्फलं कोटिगुणितं बाणलिङ्गे निवेशिते।

मयसङ्ग्रहे,—लिङ्गप्रतिष्ठानन्तरम्—

एवमुक्तक्रियायोगं साधको लिङ्गमाश्रयन्।
प्राप्नोत्यभिमतान् लोकान् मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात्॥

भवत्सागरसंहितायां प्रतिष्ठानन्तरम्,—

या या प्रतिष्ठिता मूर्त्तिस्त्रिकालञ्च तदर्च्चनम्।
कर्त्तव्यमिति यत्नेन प्राहुरागमराशयः।

प्रतिष्ठाङ्गत्वेन पूजायामवधिः,—

अवधिर्वार्षिकः प्रोक्तस्तथा षाण्मासिकोऽवधिः।
मासिकः पाक्षिकश्चेति नित्यपूजाविधिक्रमः॥

तथा,—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठापितमूर्त्तिषु।
यथायथा प्रकर्त्तव्या पूजा साधकसत्तमैः॥
देवस्याग्नेयदिग्भागे नैवेद्यं स्थापयेच्छुभम्।
भक्ष्यं भोज्यं तथा लेह्यं पेयञ्चैव चतुर्विधम्॥
तत्र प्रस्थानां सहस्रं नैवेद्यमुत्तमार्चासु।
त्रिंशतं मध्यमोत्तमे कनिष्ठोत्तमे शतप्रस्थम्॥

मध्यमप्रतिमात्रये उत्तमे शतन्यूनं मध्यमे चतुःषष्टिः कनिष्ठे द्वात्रिंशत् प्रस्थं कनिष्ठप्रतिमात्रये षोड़शप्रस्थं द्वादशप्रस्थं चतुःप्रस्थं एवं यथा भवति तथा पाकं देवालये कारयित्वा तत्र वैश्वदेवं तदुक्तविधिना कृत्वा नैवेद्यबलिदानादिकं कार्य्यमित्युक्तम्। प्रस्थः षोड़शपलम्।

एवं देवालयं कृत्वा तत्फलार्थं विष्णुसम्प्रदानकदानमिति। नरसिंहपुराणे,—गरुड़सहितध्वजदानेन विष्णुलोकप्राप्तिः। कपिलागोदाने गोसहस्रदानफलम्। वामनपुराणे,—बहुविधभोगार्थं फलान्विताश्वप्रदानम्। विष्णुधर्म्मोत्तरे,—विष्णुलोकप्राप्तये विष्णुकथापुस्तकदानम्। ब्रह्मलोकमहित्वकामनया पुराण-

वाचकवृत्तिदानपूर्व्वकं पुराणपुस्तकदानम्। पार्थिवत्वकामनया पूजाद्रव्यस्थापनार्थं वेदिकादानम्। स्वर्गद्वाराधिकरणाय तोरणदानम्। गणेशत्वकामनया नानाविधशिल्पभाण्डदानम्। वारुणलोकाय कुम्भदानम्। चतुःकलशसागरदानम्। चतुःसागरान्तः पृथ्वीदानफलम्। वारिधानीदानं वारुणलोकदम्। कमण्डलुदानं गोदानफलदम्। पूजोपयोगिनानाविधपानादिदानं यज्ञफलाय। माल्याधारपुष्पाधारधूपाधारगन्धाधारपात्रदानं कामपात्रतायै। शुक्तिशङ्खतैजसपात्रदानं पूर्व्ववत्। पापक्षयार्थं पतद्ग्रहदानम्। पतद्ग्रहः पदिचा इति प्रसिद्धः। दर्पणदानं रूपलाभार्थम्। देवाङ्गमार्जनाय चित्रकूर्चदानं सन्तापशान्तये। श्रीकामस्य चामरकूर्चदानम्। आसनपादपीठदानम्। सर्व्वत्र स्थानलाभः फलम्। खड्गदानं शाश्वतस्थितिफलम्। उत्तरच्छदादिदानं सर्व्वकामावाप्तये। सर्व्वपापक्षयार्थं वितानदानम्। सूत्रसमसंख्यवर्षसहस्रमितस्वर्गाय कार्पासवस्त्रयुग्मदानम्। महारजनरक्तवस्त्रदानं सौभाग्यफलम्। कुसुम्भरक्तवस्त्रदानं श्रीमत्त्वाय। नीलीव्यतिरिक्तवस्त्रदानं व्याधिनाशाय। दुकूलदानमग्निष्टोमफलदम्। अश्वमेधफलाय कौषेयमृदुवस्त्रदानम्। तूलपटीदानं पूर्व्वफलाय। नानाविधविचित्रदानं राजसूयफलदम्। आभरणदानमग्निष्टोमफलदम्। मुकुटदानं श्रेष्ठत्वफलम्। किरीटदानं राजसूयफलम्। सर्व्वत्र ख्यातिलाभाय कर्णपूरदानम्। कर्णाभरणदानं श्रीधरत्वफलम्। ग्रैवेयकदानं सर्व्वशास्त्रज्ञानाय। केयूरदानं शत्रुक्षयाय। सौभाग्यायाङ्गुलीयकदानम्। अङ्गदटानं

राज्यदम्। नूपुरदानं सर्व्वंच स्थानदम्। पादाङ्गुलीयकदाने गुह्यकाधिपत्यम्। छत्रचामराद्यसाधारणराजलिङ्गदानं राज्यदम्। पादुकादानसुखसगतये। उपानद्दानं विमानाधिरोहणदम्। पाद्य-दानं गोदानफलम्। आचमनीयदानान्निर्म्मलत्वम्। मधुपर्कदानं मधुक्षीरघृताप्तये। गोदानं विशिष्टस्वर्गदम्। गन्धतैलादिस्नानीय-दानं गन्धर्व्वलोकलाभाय। वस्त्रदानं पूर्व्वसुक्तम्। यज्ञोपवीत-दानं ब्रह्मदानफलदम्। कुङ्कुमचन्दनादिलेपनदानं रूपलाभाय। विष्णुधर्म्मे,—सुगन्धिमनोज्ञपुष्पदानं उत्तमभागवतत्वाय। विष्णु-धर्म्मोत्तरे,—ग्रामप्राप्तये पुष्पवृक्षदानम। नगरप्राप्तये फलवृक्ष-दानम्। सगुग्गुलशर्करधूपदानं सर्व्वपापक्षयफलं नरसिंहपुरा-णीयम्। विष्णुधर्म्मोत्तरे,—कर्पूरदीपदानं कुलोद्धरणमश्वमेध-फलदम्। पट्टसूत्रगन्धतैलदीपदानं नीरोगत्वसुभगत्वदम्। विष्णा-लये दीपमालादानं चन्द्रास्पदम्। दीपवृक्षदानं स्वर्गे लक्ष्म्य-वाप्तिदम्। दीपागारदानं शक्रास्पदम्। एकादशद्वादशरात्र-मभिव्याप्य दीपदानं सुवर्णमणिमुक्ताढ्यदीपान्वितविमानदम्। तथा,—महावर्त्तिदानं कृष्णपक्षे कार्त्तिके विशेषतः। तथाप्य-मावास्यायां द्वादश्यां वा पूर्व्वदिने शेषेऽपि महावर्त्तिदानं वासु-देवस्य पार्श्वयोर्दक्षिणपार्श्वेऽष्टोत्तरशततैलपलपूर्णपात्रे समग्रं महा-रजनरक्तं वस्त्रं प्रवेश्य ज्वालयेत्। वामपार्श्वे तावद्धृतपात्रे तादृशं वस्त्रं प्रक्षिप्य ज्वालयेत्। स्वर्गकचिरस्वर्गभोगोत्तरदम्। एक-वर्त्तिदाने तदर्द्धफलम्। स्मृत्यन्तरे,—भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचतुर्व्विध-नैवेद्यदानं विशिष्टस्वर्गदम्। स्कन्दपुराणीयं ताम्बूलदानं परि-

तुष्टिफलम्। पुनर्विष्णुधर्म्मोत्तरे, छत्रदानं राज्यदम्। तालवृन्तदानं सुखदम्। चामरदानं श्रीप्रदम्। पताकादानं वायुलोकप्रदम्। नीलपताकायुततालध्वजदानं राज्यदम्। मकरध्वजयुतश्वेतपताकादानं वरुणलोकदम्। रक्तपताकायुतहरिणध्वजदानं पापक्षयदम्। शिविकादानममरावतीप्रदम्। अश्वदानं स्वर्गलोकदम्। हस्तिदानं स्वर्गभोगपूर्व्वकभूराज्यदम्। अनडुद्दानं दशधेनुदानफलाय। अजाविमहिषीखरोष्ट्राश्वतरदानं वरुणलोकप्राप्तिसहस्रगुणितफलम्। आरण्यमृगपक्षिदानमग्निष्टोमफलदम्। दासीदानं स्वर्गभोगफलपूर्व्वकसुखस्थानदम्। नृत्यगीतविशारदगणिकादानममरावतीप्रदम्। नृत्यसङ्कल्पं देवायतने कारयित्वा रुद्रलोकप्राप्तिः। श्रीनृत्यकरणं शक्रलोकमहित्वदम्। गीतकरणाय द्रव्यं दत्वा कारयित्वा वा गन्धर्व्वलोकावाप्तिः। वाद्यदानं स्वर्गलोकावाप्तये। दुन्दुभिदानं कीर्त्तये। धान्यशस्यवीजदानं तस्य तस्यायुषः प्राप्तये। रम्यशाकान्नदानं विशोकत्वाय। तथा व्यञ्जनोपकरणमुद्गादिदानं फलवृक्षदानञ्च गणाधिपत्यदम्। प्रतिमाचित्राद्याश्चर्य्यकरणप्रेक्षणीयवस्तुदानं सुखलाभाय। रूप्यदानं रूपदम्। सुवर्णदानं सर्व्वकामाप्तये। अत्र च दानमात्रफलाय देवतोद्देशेन विधीयते। ददातिश्च यद्यपि स्वीकारान्तस्तथापि देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेऽपि तदुद्देशत्यागमात्रे गौणत्वं ददातेः कल्प्यते। विधिवाक्यशेषबलाच्च दीयमानद्रव्यस्य प्रतिमायां विनियोगः क्रियते।

गन्धस्य लेपनं पुष्पस्य शिरसि दानं अलङ्करणस्याङ्गेषु धारणमेवं-

क्रमेण तेनात्र दानक्रिया। विष्णुलोकावाप्तये नरसिंहपुराणीय ध्वजदानमहं करिष्य इति सङ्कल्पः। ध्वजपूजनं विष्णुमुद्दिश्य पूजनं विष्णवे ददानीति त्यागः। कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं हिरण्यं दक्षिणां विष्णवे ददानीति सुवर्णदानम्। एवं दानं कृत्वा ध्वजस्य देवालयोपरि धारणम्। दक्षिणा सुवर्णस्य। देवागारे कोणदेशे स्थापनम्। देवद्रव्यं त्वया रक्ष्यमिति विष्वक्सेनस्य प्रतिष्ठा-काले प्रार्थनात्। एवं भूषणदानादौ। दानोत्तरं भूषणस्य प्रति-माङ्गे धारणम्। एवमन्यदूह्यम्। पूजोपयोगिनाञ्च पूजाकाले विनियोगः। नैवेद्यपाकस्य देवालये विहितत्वात्तदुपयोगि धान्यादि दत्वा तत्पाकादौ विनियोज्यम्।

यत्तु नरसिंहपुराणे—

चन्दनागुरुश्रीखण्डचन्दनैरच्युताकृतिम्।
विलिप्य भक्त्या राजेन्द्र कल्पकोटिं वसेद् दिवि॥

यच्च—

ईदृशेनापि चैकेन पद्मेन मधुसूदनम्।
यदा कदाचिदभ्यर्च्य नरो विष्णुपुरं व्रजेत्॥

इति तत् पूजाप्रकरणाद् वहिर्यद्यपि श्रूयते तथापि वाक्येन पूजा सम्बन्धे जुहू पर्णमयी न्यायेन फलश्रुतेरर्थवादत्वम्। यद्वा पूजा-प्रकरणे पूजाङ्गत्वेन विहितानां पद्मादीनां पुनरनारभ्यवादे फल-श्रवणपूर्व्वकं विधानम्। न दानरूपमर्चयति श्रवणात्। नचा-प्रकरणतो गुणफलसम्बन्धे वाक्येनैव पूजासम्बन्धे वाक्यभेदापत्तेः। किञ्च फलञ्च कर्म्मसन्निधाविति न्यायेन पद्मार्चनं गन्धानुलेपनं वा

क्रियारूपमेव फलाय विधीयते। तत्र च दानत्वाभावान्न दक्षिणा-दानादिरूपा दानेतिकर्त्तव्यता। न च पूजायां पञ्चोपचारत्व-नियमः। केवलगन्धादिसमर्पणस्य पूजात्वात् प्रीतिहेतुक्रियामात्रे पूजाशब्दप्रयोगात्।

तदुक्तं—

स्तुतेरपिहि पूजात्वाज्जायेत यदि वाच्यता।

इति। यस्य प्रकरणात् स्नानं नास्ति तस्यारभ्य विधानादपि पूजा-सम्बन्धे फलश्रुतेरर्थवादत्वम्। फलाश्रवणे स्पष्टपूजाङ्गत्वम्। यत्र तु पूजाप्रकरणाद् वहिरेव केतकीपुष्पं यो ददातीत्यादिरूपेण पुष्पदानं तत्र दानेतिकर्त्तव्यतया दानम्।

प्रतिष्ठा च देवानां संक्षेपान्नरसिंहपुराणोक्ता। तत्रादौ मत्स्य-पुराणोक्तविधिनाऽर्घ्यः। प्रथमं भूमिसमकरणम्। मातेव पुत्र-मिति बलीवर्दपूजा। युञ्जान इति बलीवर्दयोजनम्। फालसाध्ना फालयोजनम्। शुनंसु फाला इति लाङ्गलपूजा। युनक्ति सीरेति हलवाहनम्। इमे दावेति पीड़नम्। इदं भूमिं यां विद्या महीस्याम भूरसि या ओषधीः एतैर्बीजावापः। धान्ये प्ररूढ़े गोभिः खादनम्। तत्र शुभदिने वास्तुपूजा। एकाशीतिपदवास्तु-लिखनम्। मध्ये नव पदम्। प्रान्तपंक्तिचतुष्टयमध्यमपञ्च-कोष्ठानां स्वस्यान्तरालकोष्ठेन एकीकरणम्। ईशानादिवहिर्द्वा-त्रिंशत्कोष्ठेषु द्वात्रिंशद्देवता।

शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः।
सूर्य्यसत्यभृगाकाशा दिशि प्राच्यां व्यवस्थिताः॥

अग्निः पूषाथ वितथो गृहक्षेत्रयमावपि ।
गन्धर्व्वभृङ्गराजौ च मृग एते तु दक्षिणे ॥
प्रतीच्यां प्रथमं पितृगणा दौवारिकस्ततः ।
सुग्रीवः पुष्पदन्तश्च पञ्चमस्तु जलाधिपः ॥
असुरश्च तथा शेषो वायुरेते प्रकीर्त्तिताः ।
रोगाहिमुखभल्लाटाः सोमसूर्य्यौऽदितिस्तथा ॥
दितिश्चैतास्तु विज्ञेया दिश्युदीच्यां व्यवस्थिताः ।

अन्तःकोष्ठस्तु ईशानो द्वितीयकोणकोष्ठे आपः । अन्तराग्नेयकोणकोष्ठे सावित्रिः । नैर्ऋतकोणकोष्ठे जयः । वायव्यकोणकोष्ठे रुद्रः । मध्यनवपदस्य पूर्व्वत्रिपदे अर्य्यमा । आग्नेयतृतीयकोणकोष्ठे सावित्रिः । नवपददक्षिणत्रिपदे विवस्वान् । नैर्ऋततृतीयकोणकोष्ठे विबुधाधिपः । नवपदपश्चिमत्रिपदे मित्रः । वायव्यतृतीयकोणकोष्ठे राजयक्ष्मा । नवपदोत्तरत्रिपदे पृथ्वीधरः । ईशानतृतीयकोणकोष्ठे आपवत्सः । मध्ये नवपदे ब्रह्मा । एषां गन्धादिभिः पदार्थानुसमयेन पूजा । ततः पायसबलिः । एष पायसबलिः शिखिने नम इति मन्त्रेण गृह्योक्तविधिनाग्निमुपसमाधाय शिख्यादिभ्यो दश दश ब्रह्मणे शतं होमः । तत आग्नेये उक्तरीत्या ब्रह्मस्थाने विष्णुपूजनम् । श्रीपूजनम् । गणेशपूजा । वास्तुपुरुषपूजा । मध्ये वस्त्रयुग्मच्छन्नपञ्चरत्नपञ्चपल्लवशोभिततीर्थजलपूर्णार्घ्यकुम्भस्थापनम् । तदुत्तरे तादृशकर्करी । तत्र ब्रह्मपूजा । दिक्ष्विन्द्रादिपूजा । कर्करीं गृहीत्वा प्रासादसीमाप्रादक्षिण्येन जलधाराभ्रामणम् । जलधारायां सप्तबीज-